

**O‘ ZBEKISTON RESPUBLIKASIOLIY VA O‘ RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGITOSHKENT DAVLAT O‘ ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish fakulteti

“Himoyaga
tavsiya etilsin”
Fakultet dekani

f.f.n., B. Abdushukurov

“ ___ ” - _____ 2018-y.

5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta‘lim yo‘nalishi IV kurs 402-guruh
talabasi Saidova Gulnozaxonning “Umumta‘lim maktablarida so‘z yasalishini
o‘qitish metodikasi” mavzusida yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar:

M.Umrzoqova

“O‘zbek tilini o‘qitish
metodikasi” kafedrası o‘qituvchisi

“Himoyaga tavsiya etilsin”

“O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi” kafedrası mudiri,

F.F.D. I.Azimova

TOSHKENT – 2018

MUNDARIJA

I BOB. SO‘Z YASALISHI TILSHUNOSLIKNING BIR BO‘LIMI SIFATIDA

1.1. O‘zbek tilida so‘z yasalishiga doir qarashlar tavsifi

1.2. So‘z yasalishi talqini

1.3. So‘z yasalishi predmetga oid kompetensiyalarni shakllantirishda muhim omil sifatida

II BOB. SO‘Z YASALISHINI O‘QITISH METODIKASI

2.1. So‘z yasalishini o‘qitishda o‘quvchilar og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish usullari.

2.2. So‘z yasalishi usullarini o‘qitishda adabiy manbalardan foydalanish.

2.3. So‘z yasalishini o‘qitishda noan’anaviy usullardan foydalanish texnologiyasi

III BOB. ISHNING AMALIYOTGA TATBIQI

3.1. Mavzu yuzasidan tajriba sinov ishlari natijasi

3.2. Ochiq dars ishlanmasi

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

Tayanch so‘zlarning o‘zbekcha-ruscha-inglizcha lug‘ati

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-sonli qarori bilan tasdiqlangan umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining Davlat ta’lim standartida umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida ona tili fanini o‘qitishning asosiy maqsadi— o‘z fikrini og‘zaki va yozma tarzda to‘g‘ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o‘zgalar fikrini anglaydigan — muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat ekanligi belgilab qo‘yilgan.¹ Hamda ushbu maqsadni amalga oshirish uchun qator vazifalarning bajarilishi shart qilib qo‘yilgan. Davlat ta’lim standartida belgilab qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirish uchun bugungi kun o‘qituvchisi yangiliklardan xabardor bo‘lishi, o‘z ustida tinmay ishlashi, innovatsion texnologiyalardan dars jarayonida unumli foydalanishi talab etiladi. Yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalash uchun bizda yetarlicha asos bor. Buni respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoev 2016-yil 14- dekabr kuni bo‘lib o‘tgan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqida: “... bizning eng katta boyligimiz – bu xalqimizning ulkan intellektual va ma’naviy salohiyatidir”² - deb ta’kidladi. Tasdiqlangan standartda umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida ona tili fanini o‘qitishning asosiy vazifasi sifatida o‘quvchi shaxsini fikrlashga, o‘zgalar fikrini anglashga, o‘z fikrini og‘zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetentsiyani rivojlantirish, o‘quvchilarda grammatikaga oid o‘zlashtiriladigan bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so‘zning tarkibi, so‘z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish; ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda to‘g‘ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetentsiyalarni shakllantirishdan iboratligi belgilab qo‘yilgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tili taraqqiyotini o‘rganishda, leksik qatlamdagi yangilanish jarayonlari, tilning lug‘at boyligining ortib borishida

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2017. 14(774)-сон. -Б.140

²Mirziyoev Sh.M. Erkinvafarovon, demokratik O‘zbekistonda vatanimardvaolijano xalqimiz bilan birga quramiz. // Xalq so‘zi. 2016- yil 16 dekabr.

soʻz yasalishi hodisasini oʻrni beqiyosligini oʻquvchilarga oʻrgatish muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yoʻlidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz taʼlim tizimini isloh, qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga koʻtarish, unga ilgʻor pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda taʼlim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga koʻtarildi. Soʻz yasalishi mavzusini oʻqitishda turli usullar va vositalardan, grafik organayzerlardan foydalanish ona tili taʼlimining sifatini oshirishda muhim ahamiyatga egaligi mvzuning dolzarbligini belgilaydi.

Muammoning oʻrganilganlik darajasi. Soʻz yasalishi, soʻz yasalish usullari masalasi oʻzbek tilshunosligida A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, R.Sayfullayeva, Sh.Mirzaqulovlar tomonidan tadqiq etilgan.³ Soʻz yasalishi mavzusini oʻtish yuzasidan oʻquv qoʻllanma va darsliklarda metofik tavsiyalar keltirilgan.⁴

Bitiruv ishining ilmiy-tadqiqot ishlari rejalsri bilan bogʻliqligi. Mazkur ish Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universitetining Oʻzbek tilini oʻqitish metodikasi kafedrasining “2016-2018-yillarga moʻljallangan BMI mavzulari banki” istiqbol rejasi asosida amalga oshirildi.

Bitiruv ishining maqsadi va vazifalari. Mazkur bitiruv ishi boʻlgʻusi ona tili va adabiyoti oʻqituvchilarigaoʻzbek tilining soʻz yasalishi tarkibi, soʻz yasalishi tizimi va soʻz yasalishi usullarini tushuntirishda grafik organayzerlardan foydalanish yuzasidan metofik tavsiyalar berish, oʻquvchilarning nutqiy kompetentligini oshirishda qoʻllaniladigan innovatsion usullar toʻgʻrida maʼlumot berish asosiy maqsad qilib olingan.Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish nazarda tutilgan:

- soʻz yasalishihaqidagi nazariy qarashlarni oʻrganish;
- soʻz yasalishiga doir adabiyotlarda berilgan nazariy maʼlumotlarni tahlil qilish;

³Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясаилишининг назарий масалалари. -Тошкент: Фан, 2010;Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992; Мирзақулов Ш. Ўзбек тилида сўз ясаилиш маъноси ва парадигмаси.Филол.фан.номз.дисс...автореф.- Самарканд: 1995; Сайфуллаева Р., Менглиев Б.ва бошқалар.Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 2009;

⁴Gʻulomov A., Qodirov M va boshqalar. Ona tili oʻqitish metodikasi.-Toshkent, 2012.

- soʻz yasalişimavzusini oʻqitish jarayonida pedagogika, psixologiya va oʻzbek tili fani nazariyasi hamda amaliyotiga oid ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish;
- soʻz yasalişhi mavzusini oʻqitishda grafik organayzerlardan, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ona tili oʻqitishdagi ahamiyatini yoritish;
- soʻz yasalişhi mavzusini oʻqitishda interfaol metodlardan foydalanishimkoniyatlarini ochib beradigan vositalarni ishlab chiqish;

Bitiruv ishining obykti va predmeti sifatida hozirgi oʻzbek adabiy tilida soʻz yasalişhi hodisasi, u haqdagi turlicha qarashlar, oʻquvchilarga soʻz yasalişimavzuni oʻqitishda foydalaniladigan samarali usullari tanlandi.

Tadqiqotning metodologik asoslari va metodlari. Ishda oʻzbek mutafakkir va davlat arboblarning maʼnaviyat, maʼrifat, milliy va umumbashariy qadriyatlar toʻgʻrisidagi fikr-mulohazalari, milliy til va madaniyatning rivojlanish tarixi, taraqqiy etish yoʻllari haqidagi qarashlari, soʻz yasalişhiga oid qilingan tadqiqotlar metodologik asos boʻlib xizmat qiladi.

Ishning ilmiy yangiligi. Ishda soʻz yasalişhi, soʻz yasaliş usullarini oʻqitishga oid uslubiy koʻrsatma va metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalarining amaliyotga joriy qilinishi. Birituv malakaviy ishi Oʻzbek tilini oʻqitish metodikasi kafedrasining qoʻshma yigʻilishida muhokama qililib, himoyaga tavsiya etilgan. Tadqiqot natijalari boʻyicha Yakkasaroy tumanidagi 73-maktabda ochiq dars tashkil qilindi.

Bitiruv ishining nazariy-amaliy ahamiyati. Ishimizda bayon etilgan ilmiy-metodik xulosalardan umumiy oʻrta taʼlimda ona tili fanidan soʻz yasalişhiga oid mavzularni oʻqitishda foydalanish mumkin.

Bitiruv ishining tuzilişhi va hajmi. Mazkur bitiruv ishi kirish, uch bob, xulosadan tuzilgan boʻlib, ishning soʻngida xulosa va tavsiyalar, adabiyotlar roʻyxati berilgan. Ishning umumiy hajmi 64 sahifani tashkil qiladi.

I BOB. SO‘Z YASALISHI TILSHUNOSLIKNING BIR BO‘LIMI SIFATIDA

1.1. O‘zbek tilida so‘z yasalishiga doir qarashlar tavsifi

Til leksikasi lug‘aviy ma’nolarning o‘zgarishi, so‘z yasalishi va yangi so‘zlar hosil qilinishi omillari hisobiga muntazam boyib boradi. Biri boshqasi bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan bu omillar ayni o‘rinda til taraqqiyotini belgilashga xizmat qiladi. Ularning o‘zaro munosabatdoshligi shundaki, tilda yangi paydo bo‘lgan so‘zlar so‘z o‘zalshtirish bilan bog‘liq bo‘lsa, so‘z o‘zlashtirish lug‘aviy birliklar ma’nosni farqlash (differensiatsiya qilish)da muhim rol o‘ynaydi. Lug‘aviy birliklarning mazmuni paydo bo‘layotgan yangi so‘z (yoki tushuncha)ning ma’nosiga zid bo‘lmagan holatlarda ma’nolar o‘zgarishiga ehtiyoj (imkoniyat) vujudga keladi.⁵

So‘z yasalish nazariyasining birinchi bosqich (XX asrning 40-50-yillari) doirasida so‘z yasash jarayonlari morfologiyada qaralib, so‘z tuzilishi doirasida morfologik tuzilishdan so‘z yasalishi hamda morfem tuzulish izchil farqlangan bo‘lsa, ikkinchi bosqich (XX asrning 60-80-yillari) dorasida morfemika va so‘z yasalishi til qurilishida alohida sath hamda shu sathni o‘rganadigan mustaqil soha(bo‘lim) sifatida e’tirof etildi.

Bu sohalarning asosiy birliklari, mazmun-mundarijasi, boshqa sohalar bilan munosabati xususida ham muayyan bir umumiy fikr (to‘xtam)ga erishildi.

So‘z yasalishining tilshunoslikning bu va boshqa sohalaridan farqi shundaki, bu soha va uning birliklari til ilmidagi deyarli barcha sohalar bilan yaqin munosabatda va o‘zaro bog‘lanishda bo‘ladi. So‘z yasalishi tildagi yangi lug‘aviy birliklarning paydo bo‘lishi, tarkibiy xususiyatlari va tasnifi masalalari bilan ish ko‘ruvchi o‘ziga xos murakkab sohadir.

⁵Тўраходжаева А., Ҳасанова Д. Ўзлашма луғавий бирликлар -янги сўз ясаш манбаи./Ўзбек тили ва уни ўқитиш масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси. -Тошкент: 2017. –Б.119

Hech bir til belgilari fondi oldindan mavjud bo'lgan imkoniyat bilangina chegaralanib qolmaydi. Chunki jamiyatning ijtimoiy hayotida, ishlab chiqarish, xo'jalik, kundalik turmushda yangi narsalar, ma'naviy-madaniy, mafkuraviy sohalarda yangi tushunchalar, ularni baholash, ularning yangi qirralarini ifodalash ehtiyoji tug'ilib turadi. Mana shunday ehtiyoj obektiv ravishda tilda yangi so'zlar, nomlarni talab qiladi. Til mana shu kommunikativ talabni qondirish uchun o'zga tillardan so'z o'zlashtiradi yoki o'zida mavjud ichki imkoniyatlardan yangi so'zlar hosil qiladi. Ushbu xususiyat "til iqtisodi" deyilgan qonun bilan bog'liqdir.

O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi mavzusi keng o'rganilgan. "So'z yasalishi" termini tilshunoslikda ikki ma'noda qo'llanadi: bir tomondan, tilda yangi so'z hosil qilish jarayonining o'zini bildirsa, ikkinchi tomondan esa tilshunoslikning so'z yasalish sistemasini o'rganuvchi bo'limni bildiradi. So'z yasalishi tilda mavjud bo'lgan so'z yasalishi tarkibini va so'z yasash usullarini o'rganadi. Bularni o'rganish hozirgi o'zbek adabiy tilidagi so'z yasalish me'yorini belgilash, uning qonuniyatlarini to'g'ri tusunish imkoniyatini beradi.⁶

So'z yasalish bo'limi tilshunoslikning morfemika bo'limi bilan chambarchas bog'langan. So'zning ma'noli qismlari o'zak va affiksial morfemalar tilda yangi so'z hosil qilishning muhim elementlari sanaladi.

So'z yasalishi leksikologiya bilan ham aloqadordir. Til lug'at tarkibining yangi yasalgan so'zlar hisobiga boyib borishi, so'z ma'nosining o'zgarishi, uni boshqa ma'noda ishlatish yo'li bilan yangi so'z hosil qilish – bular so'z yasalishining leksikologiya bilan aloqadorligini ko'rsatadi. Grammatika esa so'z yasalish jarayonini boshqaradi, yangi yasalgan so'zlarning qaysi turkumga tegishli ekanligini belgilaydi. Har bir turkum doirasida so'z yasashning shakl yasash bilan aloqada ekanligi, so'z yasalishi va shakl yasalishida ko'pincha bir xil yoki bir-biriga yaqin affikslarning ishlatilishi esa so'z yasalish bo'limining bevosita morfologiya bilan bog'langanligini ko'rsatadi.

⁶Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.198

Soʻz yasalihi tufayli nominatsiya jarayoni taʼminlanadi. “Til va nutqdagi har qanday jarayon uning kommunikativ vazifasi aslida biror narsa, hodisa, xabar, voqeani nomlash va ushbu nom orqali oʻzgalarga yetkazishdir. Shu sababli ushbu nuammo bilan onomosiologiya va nominatsiya sohalari shugʻullanadi”.⁷ Bu jarayon orqali insonning tashqi olam narsa-hodisalariga munosabati inʼikos etiladi. Inson ongining tashqi olam narsa-hodisalari va ularning munosabatlarning inʼikos etishi orqali tilde yangi lugʻaviy birliklar vujudga keladi. Ularning (hosil boʻlgan yangi lugʻaviy birliklarning) muayan lugʻaviy-grammatik guruhlariga (soʻz turkumlariga) taalluqligi tufayli soʻz yasalihi grammatika bilan munosabati paydo boʻladi. Lekin shu bilan bir qatorda, soʻz yasalihi tilshunoslikdagi bu sohalarning barchasidan farq qiladi. Bu farq soʻz yasalihi til qurilishidagi oʻziga xos alohida tizim ekanligi bilan belgilanadi.

Soʻz yasalihi boʻyicha mukammal tadqiqotlar yaratgan olimlardan biri A.Gʻulomov boʻlib, olimning ishlarida soʻz yasalihi barcha asosiy tushunchalari fan va tajribadagi eng yaxshi yutuqlar, shaxsiy kuzatishlari asosida oʻzining chuqur ilmiy talqinini topgan. A.Gʻulomov 1955-yilda soʻz yasalihi nisbatan uning alohida soha ekanligi aytilgan boʻlsa-da, “Oʻzbek tilshunosligida, oʻzbek olimining “Soʻz yasalihi oʻz obʼekti bor” degan fikri rus tilshunosligida toʻla tan olinib boʻlinganidan soʻnggina, bu gapda jon borgan oʻxshaydi, bu yerda bir gap bor qabilida oʻzbek tilshunoslarini “sergaklantirdi”. Afsuski, bu “sergaklanish” ham 1975-yilga kelib, oʻzbek tili grammatikasi nomli ilmiy grammatikaning vujudga kelishi, unda professor A.Gʻulomovning “soʻz yasalihi”ni tilshunoslikning, oʻzbek tili tizimning alohida sohasi sifatida amalda qayta asoslab berishi natijasi oʻlaroq, 80-yillarning oxiriga kelib yuz berdi.”⁸

Soʻz yasalihi yuqorida aytib oʻtilganidek keng oʻrganilgan, tabiiyki, baʼzi masalalarda oʻziga xos qarashlar ham yuzaga kelgan. Quyida biz soʻz yasalihi tarkibi, usullari, soʻz yasalihi haqiqi qarashlar haqida soʻz yuritimiz.

⁷Хасанова Д. Сўз ясаиши номинатсия назариясининг объекти сифатида.//Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари.(Республика илмий -назарий анжумани материаллари) № 5 -Тошкент.2011. –Б. 150

⁸Тожиев Ё., Алаутдинова Н.Ўзбек тили сўз ясаиш тизимга доир талкинлар.//Ўзбек тилшунослиги: тараккиёт тамойиллари, илмий муаммолар, истикболдаги вазифалар. -Тошкент. 2013.- Б.105.

Leksikadagi taraqqiyotning eng asosiy yo'llari boshqa tillardan so'z o'zlashtirish va so'z yasashdir. So'z o'zlashtirish deganda bir tildan ikkinchi bir tilga bevosita leksema olish tushuniladi. Jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlar bevosita leksikada ham o'z aksini topadi. So'z o'zlashtirish so'z yasashga nisbatan ancha faol hisoblanadi, chunki so'z o'zlashtirish so'z yasashga nisbatan oson kechadi. So'z o'zlashtirishning qonun-qoidalari tilshunoslikning leksikologiya bo'limida o'rganiladi. So'z yasalishi esa tilshunoslikning alohida bo'limi bo'lib, u ikki xil ma'noda qo'llanadi: 1) *umuman yangi leksik ma'noli so'z hosil qilish*; 2) *tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarni o'rganuvchi* bo'limini bildiradi.

So'z yasalishi, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan bo'lmasin yangi leksik ma'noli so'z hosil qilishdir. Masalan, *suv-chi* (-*chi* qo'shimchasi bilan yasalgan), *gulbeor* (2 yasovchi asosning birikuvidan yasalgan) va boshqalar.

So'z yasalishi tilshunoslikning ayrim bir bo'limi sifatida so'zlarning yasalishini (yasama so'z), yangi leksik birlik hosil qilishning qonun-qoidalarini, vositalarini, so'z yasalishi strukturasi (tarkibini) tekshiradi. Demak, bu sohaning ob'yekti yasama so'zdir.

Hozirgi o'zbek tilida yasama so'zlar miqdori lug'at boyligining katta qismini tashkil qiladi. Bu yasalmalar hosil bo'lishiga ko'ra *tarixiy (diaxron)* va *hozirgi (sinxron)* yasalishga aloqador bo'lishi mumkin. So'z yasalishining tahlilida bu ikki hodisani farqlash lozim.

“Tildagi turli tabiiy ob'ektlarni ifoda etuvchi nomlar yaratilish davri, usuli, ma'no va vazifasiga ko'ra farqlanadi. Bu so'zlar paytda turli nominativ kategoriyani tashkil qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi *qo'l*, *qorin*, *ish* so'zlari qadimiy nomlardir. Ammo ulardan keyinchalik yasalgan hosilalar *qo'lla*, *qo'ldosh*, *qorindosh*, *ishla*, *ishchan*, *ishsevar* so'zlari turli davrlarda yasalgan leksemalardir va ular o'zbek tilidagi avvaldan mavjud so'zlardan hosil qilingan”⁹

⁹Хасанова Д. Сўз ясалиши номинация назариясининг объекти сифатида.//Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари.(Республика илмий -назарий анжумани материаллари) № 5 -Тошкент.2011. –Б. 150

Soʻz yasalishi *hozirgi (sinxron)* aspektga tayanadi. Bunda til taraqqiyotining maʼlum bir davri koʻzda tutiladi. Masalan, hozirgi zamon oʻzbek tili. Bunda yasama soʻzning qismlari oʻrtasidagi munosabat jonli boʻladi, yaʼni soʻzning maʼnosini qismlarning maʼno munosabati bilan asoslash mumkin boʻladi. Masalan, *oʻr-im, ter-im, temir-chi, doira-chi, bilim-li, aql-li, randa-la, egov-la* va boshqalar.

Tarixiy (diaxron) yasalishda esa yasama soʻzning maʼnosi va shu maʼnoning ifodalanish usulini qismlarning maʼno munosabatlari orqali asoslab boʻlmaydi. Bu maʼno maxsus tekshirishlar orqali aniqlanadi. Masalan, *oʻt-loq, tosh-loq, qum-loq, qish-loq, ov-loq* soʻzlari koʻrinishidan oʻxshash. Bularning hammasi aslida oʻrin maʼnosini ifodalovchi *-loq* qoʻshimchasi orqali yasalgan. Ammo dastlabki uch soʻz yasama sanalib, morfemalarga ajraladi (*oʻt-loq - oʻtli, oʻt koʻp joy, tosh-loq – toshli, tosh koʻp joy, qum-loq - qumli, qum koʻp joy*). Keyingi ikkitasi (*qishloq, ovloq*) bunday qismlarga ajralmaydi, chunki bularda qismlarning semantik munosabati sezilmaydigan boʻlib qolgan. Yaʼni *qishloq* soʻzi fasl bildiruvchi *qish* soʻzi bilan bogʻlanmaydi (*qish-la-q «qishda yashaydigan joy»*), *ovloq* soʻzi endi «*ov joyi, ov qilinadigan joy*» maʼnosida emas, balki maʼnosi oʻzgarib «*xilvat joy*» degan maʼnoni bildiradi.

Hozirgi (sinxron) soʻz yasalishida kamida ikkita yasovchi komponent (qism) qatnashadi. Bulardan hech boʻlmaganda bittasi mustaqil maʼnoli (narsa, belgi, harakat va sh.k.) boʻladi. Yasama soʻzni yuzaga keltiruvchi bu qismlar *yasovchilar*, ularning oʻzaro munosabatidan (birikishidan) hosil boʻlgan birlik *yasalma* (yasama soʻz) deyiladi.

Yasalmaning yuzaga kelishida qatnashuvchi mustaqil maʼnoli qism yasovchi asos (yasalmaning asosi) hisoblanadi. Bunday asos sodda yasama soʻzda bitta, qoʻshma soʻzda birdan ortiq boʻladi: *ishchi: ish – yasovchi asos, -chi– yasovchi qoʻshimcha, ishchi – yasalma; toshkoʻmir: yasovchi asos – tosh va koʻmir, toshkoʻmir – yasalma.*

Soʻz shakl tarkibida leksik maʼno anglatuvchi qism bilan grammatik maʼno bildiruvchi qism farqlanadi. Soʻz shaklning leksik maʼno bildiruvchi qismi leksema

deyiladi. Leksema grammatik ma'no ifodalovchi qism, shuningdek, so'z yasovchi qo'shilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

So'z yasalishida qarindosh so'zlarning tarkibi jihatidan aloqasi, o'zaro bog'langanligi tahlil qilinadi. Shuning uchun so'z ayaslishi sistemasini o'rganishda har bir konkret morfemaning (ham o'zak morfema, ham affiskal morfema) so'z yasovchilik xususiyati aniqlanadi. Shuningdek, grammatik tarkibi turlicha bo'lgan so'zlarning (tub va yasama so'zlarning) yangi yangi so'z hosil qilishdagi rolini belgilash muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlarda so'z yasalishi, so'z turkumlarida so'z yasalishi haqida turlicha qarashlar mavjud. Adabiyotlarning aksariyatida so'z yasalishi asosan mustaqil so'z turkumlariga xosligi ta'kidlangan. "So'z yasalish hodisasi asosan mustaqil turkumlari uchun xos. Ot, sifat, fe'l va ravish turkumlarining tarkibi doim yangi yasalmalar bilan boyib turadi."¹⁰ Bunday qarashni Q.Sapayevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" o'quv qo'llanmasida ham uchratish mumkin.

Keyingi yillarda e'lon qilingan ishlarda, xususan, A.Hojiyevning "O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari" monografiyasida so'z yasalishi haqida yangicha qarashlar ilgari surilgan. Tilshunos olim so'z yasalishini o'zbek tilida o'rganilishi haqida so'z yuritar ekan, tilning har bir sistemasining tadqiqi shu sistemani shakllantiruvchi til birligini belgilashdan boshlanishini, biroq o'zbek tili so'z yasalishi sistemasini tadqiq etishda ana shu asosiy, muhim va ma'lum faktga e'tibor berilmaganligini, ya'ni o'zbek tili so'z yasalish tizimi va uning til birligi – shakllantiruvchisi bormi, degan masala o'rta qo'yilganligi va bu haqda aniq bir fikr bildirilganligi yo'qligini ta'kidlaydi.¹¹

A.Hojiyev ushbu monografiyasida o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi, so'z yasalish tarkibi, so'z yasalish imkoniyati haqidagi mavjud qarashlarni tahlil qiladi. "So'z yasalishi asosining mohiyatini belgilashda quyidagi ikki narsaga asoslanish kerak bo'ladi: 1) yasama so'z umuman so'z (leksema)dan emas, balki uning

¹⁰Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.207.

¹¹Ҳожиёв А.Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясаишининг назарий масалалари. -Тошкент: Фан, 2010. –Б.141-142.

muyayan ma’nosi asosida yasaladi. Masalan, *harakatchan* so‘zi *harakat* so‘zining ma’nosi asosida –*chan* so‘z yasovchi morfemasi yordamida yasaladi. Ana shu ma’no *harakatchan* yasama so‘zi ma’nosining yuzaga kelishi uchun asos ma’no hisoblanadi. Bu yasama so‘z tarkibida *harakatchan* so‘zi va uning ma’nosi shunday xususiyatga (mohiyatga) ega ekan, bu so‘zning ma’nosi ham mustaqil ma’no hisoblanmaydi. Bu esa *harakatchan* so‘zi tarkibida “harakat”ni mustaqil birlik, ya’ni so‘z (ot) hisoblashga yo‘l qo‘ymaydi. Demak, *harakatchan* yasama so‘zi tarkibidagi “harakat”ni so‘z yasash asosi deyish – shunday termin bilan yuritish, birinchidan, uning mustaqil birlik emasligini qayd etsa, ikkinchidan *so‘z yasalish asosi* termini yasama so‘zning tarkibiy qismi ekanini aniq qayd etadi. Bu bilan *harakatchan* yasama so‘zining mohiyatini to‘g‘ri anglash, talqin etish osonlashadi. So‘z yasalish asosi yasama so‘zda yasama so‘z, hattoki qo‘shma so‘zdan iborat bo‘lishi mumkin. Lekin ular ham yasama so‘z tarkibida mustaqil birlik hisoblanmaydi, chunki har qanday yasama so‘zda so‘z yasash asosi bitta bo‘ladi.”¹² Tilshunos olim, so‘z yasalish asosi haqidagi qarashlarini yakunlar ekan, so‘zning lug‘aviy ma’noli birlik sifatida so‘z yasalishida, lug‘aviy sistemaning til birligini hosil qilishda qatnashishi hamda so‘z yasalishi sistemasining til birligi hisoblanuvchi yasama so‘zning tarkibiy qismi (so‘z yasalish asosi) vazifasini bajarish bilan naqadar muhim mohiyatga, vazifaga ega bo‘lgan til birligi ekanligini ta’kidlaydi.¹³

O‘zbek tilshunosligida keying yillarda so‘z yasalishi mavzusida qilingan ishlarda yangicha qarshlar ilgari surilganligini ko‘rish mumkin. Tilshunoslikda mavjud adabiyotlarning aksariyatida o‘zbek tilida so‘z yasalishining quyidagi usullari keltiriladi. “O‘zbek tilida so‘z yasashning vositalari har xil bo‘lib, uning turlari shunday ko‘rinishlarga ega: 1) *fonetik usul*; 2) *semantik usul*; 3) *affiksatsiya (morfologik) usuli*; 4) *kompozitsiya (sintaktik) usuli*.”¹⁴

R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, M.Qurbonova va boshqalar hammuallifligidagi o‘quv qo‘llanmada biz tahlil qilgan yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan farqli

¹²Хожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясашининг назарий масалалари. -Тошкент: Фан, 2010.–Б.146-147

¹³Хожиёв А.Кўрсатилган асар. –Б.147

¹⁴Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 2009. Б.89

ravishda soʻz yasalishi alohida boʻlim sifatida keltirilmagan. Har bir mustqil soʻz turkumlarini oʻrganish jarayonida shu soʻz turkumlarining ichida derivatsiya kichik mavzu sifatida keltirilgan. Yuqorida keltirilgan adabiyotlardan farqli ravishda bu adabiyotda “Olmosh derivatsiyasi” mavzusi ostida olmosh yasalishi haqida batafsil maʼlumot keltirilgan: “Olmosh oʻziga xos soʻz yasalish tizimiga ega. U – affiksatsiya va kompozitsiya usuli. Koʻrsatish, belgilash-jamlash, gumon, boʻlishsizlik olmoshlari sirasida yasalmalari ham mavjud. Shuningdek, oʻzga turkum soʻzlaridan derivatsiyaning boshqa koʻrinishlari asosida ham olmosh vujudga kelgan: [birov], [butun], [yalpi], [jami], [falonchi] kabi.”¹⁵ Mazkur adabiyotda olmoshning yasalish usullari hozirgi oʻzbek adabiy tilida mavjud boʻlgan ikki usul yordamida amalga oshishi misollar asosida yoritib berilgan: “Affiksatsiya usuli gumon olmoshida uchraydi. Bu usul bilan asosan olmoshdan olmosh yasaladi.

Yasash asosiga qoʻshilib, olmosh hosil qiluvchi affiksning soʻz yasash darajasi ham turlicha: [-*alla*], [-*dir*]. Bu affiksning har biri turli derivatsion qolip tarkibida olmosh yasaydi: [-*alla*+soʻroq olmoshi/narsa = 1) asosdan anglashigan narsa/predmetning gumonligi] qolipi hosilalari quyidagicha: [*allakim*], [*allanima*], [*allanarsa*], [*allakim*], [*allaqayer*] kabi.

[soʻroq olmoshi+ - *dir*= 1) asosdan anglashigan narsa/predmetning gumonligi] qolipi quyidagi olmoshlarni beradi: [*kimdir*], [*nimadir*], [*qaerdadir*], [*qachondir*], [*qaysidir*] kabi.

Kompozitsiya usuli. Bu usul vositasida qoʻshma (koʻrsatish, soʻroq, belgilash, boʻlishsizlik), juft (koʻrsatish) va takroriy (koʻrsatish, soʻroq, belgilash) olmoshlar yasaladi.”¹⁶

Nazariy maʼlumotlar tahlili shuni koʻrsatdiki, soʻz yasalishi haqida baʼzi jihatlarni eʼtiborga olmaganida, qarshlar mushtarak. Soʻz yasalishi hodisasi tilning lugʻat boyligini oshiruvchi asosiy hodisalardan biridir. Tilda mavjud soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida soʻz yasalishi, soʻzning maʼnosida kengayish yoki koʻchishning yuzaga kelishi lugʻat boyligining oshishida muhim ahamiyatga ega.

¹⁵Сайфуллаева Р., Менглиев Б.ва бошқалар.Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 2009.-Б.248

¹⁶Сайфуллаева Р., Менглиев Б.ва бошқалар.Кўрсатилган манба, ўша бет.

Oliy ta'limda "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursini, umumiy o'rta ta'lim tizimida ona til o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish davrning asosiy talabi, hayotning zaruriyati bo'lib qolmoqda. Lug'aviy jihatdan "innovatsiya" tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda "innovation" – "yangilik kiritish"¹⁷ degan ma'noni anglatadi. Mazmunan esa tushuncha negizida "innovatsiya" tushunchasi muayyan tizimning ichki tuzilishini o'zgartirishga qaratilgan faoliyatni ifodalaydi.

Mavjud adabiyotlarda innovatsiyalarning ko'rinishlari sifatida yangi g'oyalar; tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar; noan'anaviy yondashuvlar; odatiy bo'lmagan tashabbuslar; ilg'or ish uslublari keltiriladi.¹⁸ So'z yasalishi haqidagi qarashlarda yangicha fikrlari bilan avvaldan mavjud qarashlarni, xususan, ravish yasalishi haqidagi fikrlarni ilgari surgan A.Hojiyevning nazariy qarashlarini ham innovatsiya sifatida qabul qilish mumkin. A.Hojiyevning yuqorida tilga olingan asarida ravish yasalishini inkor etadi. So'z yasalishi haqidagi qarashlarni tahlil qilar ekan, tilshunos olim so'z yasalishiga mazkur adabiyotda keltirilgan talablar asosida yondashilsa, ravish so'z turkumida yasalish hodisasi yo'qligini ta'kidlaydai hamda bu mavzuda e'lon qilingan maxsus maqolani tilga oladi.¹⁹ Tilshunos olim mavjud adabiyotlarda ravish yasalishi, xususan, *-cha* affiksi bilan yasalgan ravishlar haqidagi qarashlarni tahlil qilar ekan, quyidagicha xulosaga keladi: "...o'xstish, o'xshashlikni ifodalash so'z yasovchilarga xos xususiyat emas, so'z yasovchi yangi lug'aviy ma'noli til birligi – yasama so'z hosil qiladi. Qolaversa, birinchidan, *hozircha, yigitcha, bolacha, atroflicha...* so'zlari 'so'z yasalish asosi+so'z yasovchi'dan iborat tarkibli birlik-yasama so'z emas, ikkinchidan, *shoshganicha, bizningcha, o'zimcha, bilganimcha* so'zlaridagi *-cha* so'z shakliga qo'shilayapti. So'z yasovchi birlik esa bunday xususiyatga ega emas. Uchinchidan, *ukrayincha, bolacha, ilgaricha* yasama so'z-lug'aviy birlik emas, shuning uchun izohli lug'atlarda bosh so'z (izohlanuvchi so'z) sifatida berilmaydi va hokazo.

¹⁷Хасанбоев Ж., Тўракулов Х., Хайдаров М., Хасанбоева О., Усманов Н. Педагогика фанидан изоҳли луғат. – Тошкент: Фан ва технология. 2009. – Б.154.

¹⁸Сайидахмедов Н. Ноанъанавий дарс. Янги педагогик технологиялар. – Тошкент: Молия, 2003. – Б.56.

¹⁹Ҳожиев А. Ўзбек тилида равиш ясашиши тизими масаласига доир. Ўзбек тили ва адабиёти, 2001.2-сон.- Б.42-46

Xullas, o‘zbek tilidagi *-cha* affiksi so‘z yasovchiga xos xususiyatlarga ega emas. U o‘z mohiyatiga ko‘ra shakl yasovchi morfemalarga, shuningdek, ko‘makchilarga o‘xshaydi”²⁰

1.2. So‘z yasalishi talqini

So‘z yasalishi tizimi doirasida so‘z yasash bazasi, so‘z yasash ma’nosi, so‘z yasash vositasi, so‘z yasash usuli, so‘z yasash tipi, so‘z yasash qolipi degan tushunchalar mujassamlashgan. Shularning hammasi ham til uchun zarur va ahamiyatli. Ayniqsa, so‘z yasash bazasi deb ataluvchi tushunchaning ahamiyati muhim va asosiydir. “Bu tushuncha so‘z yasash vositasi, so‘z yasash qolipi kabi ichki qismlar munosabatidan tashkil topadi. So‘z yasash bazasining alohida muhimligi shundaki, u yangi so‘z hosil bo‘lishida *motivatsiya* asosi vazifasini o‘taydi. So‘z yasalish jarayonida *motivatsiya* asosi vazifasini o‘tashda til leksikasining o‘z qatlam birliklaridan tashqari, o‘zlashgan qatlam birliklarining ham roli va ahamiyati kattadir”²¹

So‘zlarning qo‘shilishi vositasida yangi so‘zning vujudga kelishi, bir turkumdagi so‘zdan ikkinchi turkumdagi so‘zning hosil bo‘lishi so‘z yasalishini til qurilishidagi o‘ziga xos alohida tizim ekanligini belgilaydi.

O‘zbek tilshunosligida biz yuqorida tilgan olgan adabiyotlarda so‘z yasalishining quyidagi usullari ko‘rsatiladi: 1) *affiksatsiya usuli*; 2) *fonetik usul*; 3) *semantik usul*; 4) *kompozitsiya usuli*; 5) *abbrevatsiya usuli*.²²

1. Affiksatsiya usuli. Hozirgi o‘zbek tilida so‘z yasalishining keng qo‘llaniladigan eng unumli, yetakchi turi affiksatsiya usulidir. Asosga qo‘shilib, shu asosning ma’nosi bilan bog‘liq bo‘lgan, ammo yangi bir leksik ma’nodagi so‘z hosil qilishda ishtirok etadigan affiks so‘z yasovchi affiks(qo‘shimcha)deyiladi. Yangi

²⁰Хожиев А.Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. -Тошкент: Фан, 2010.–Б.174-175

²¹Тўраходжаева А., Ҳасанова Д. Ўзлашма луғавий бирликлар -янги сўз ясаш манбаи./Ўзбек тили ва уни ўқитиш масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси. -Тошкент: 2017. –Б.119

²²Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.202

leksik ma'noli so'z hosil qilishning yetakchi vositasi bo'lgan affiksatsiya o'zbek tilida suffiksatsiya xarakterida bo'ladi, ya'ni yasovchi qo'shimchalar yasovchi asosning oxiriga qo'shiladi.²³ Masalan, *terim-chi, olma-zor, til-shunos, oq-la, ish-la, bilim-li, intizom-li* kabi. Qisman so'z yasashda boshqa tillardan (asosan tojik tilidan) kirgan old qo'shimchalar (prefikslar) ham qo'llanadi. Masalan, *ba-quvvat, bar-vaqt, be-baho, no-o'rin, be-o'xshov, be-vafo, ser-hosil* kabi. Bunday yasaliş asosan sifat turkumida uchraydi.

So'z yasovchi affikslar ko'pincha bir turkumdagi so'zdan boshqa bir turkumga kiradigan yangi leksik birlik yasaydi. Masalan, *yoz, qish – ot, yozgi, qishki – sifat; ish, arra – ot; ishla, arrala- fe'l; oq, yaxshi-sifat, oqla, yaxshila – fe'l; supur, o'r-fe'l, supur-gi, o'r-oq-otkabi*.

Ba'zan so'z yasovchi affiks bir turkumning o'ziga xos bo'lgan so'z yasashi mumkin. Bu ko'proq ot turkumiga xos. Masalan, *ish-ish-chi, temir-temir-chi, arava-arava-kash (-soz); qum-qum-loq, tosh-tosh-loq, o'rik-o'rik-zor, til-til -shunos, adabiyot-adabiyot-shunos, o'zbek-O'zbek-iston* kabi.

Tilda so'z yasaliş tizimi shu tilning o'zigagina qarshli bo'lgan lisoniy birliklargagina tayanib qolmaydi. So'z yasaliş jarayonida tilga o'zlashgan o'zga til lug'aviy unsurlarining roli ham kam emas. Buning yorqin qiyofasini o'zbek tili so'z yasaliş jarayonidagi konkret amallar orqali ham ko'rsa bo'ladi.

O'zbek tili leksikasida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar anchagina miqdorni tashkil qiladi. Ular orasida arab va fors-tojik tillariga xos lug'aviy birliklar alohida ahamiyatga ega. Ular o'zbek tili boyishining tashqi manbai sifatida baholanadi. Ichki boyish manbai qo'shimchalar vositasida so'z yasash, so'zlarning qo'shilishi vositasida yangi so'zning vujudga kelishi, bir ma'no va talaffuziga ko'ra taraqqiyoti natijasida yangi bir so'zning yuzaga kelishi kabilardan iboratdir.

O'zbek tilining ichki boyishida o'zbek tili leksikasidagi arabcha, fors-tojikcha so'zlar ana shu jarayonlarning barchasida qatnashadi. Arab va fors-tojik lug'aviy o'zlashmalari affiksali so'z yasaliş jarayonida ayniqsa, faoldir. Ularga o'zbekcha affikslarning qo'shilishidan juda ko'p lug'aviy birliklar hosil bo'lgan. Masalan,

²³Sapayev Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent, 2009. –B.68

birgina –*dosh* yoki –*chi* affikslarining arab lugʻaviy oʻzlashmalariga qoʻshilishi tufayli *sirdosh, sinfdosh, maktabdosh, maslkdosh, maslahatdosh, vatandosh, suhbatdosh, jinsdosh; asoschi, aloqachi, gʻazalchi, bayozchi* va hokazo koʻplab yangi soʻzlar hosil qilingan.²⁴

Soʻz yasovchi affikslar nutqda qoʻllanishi darajasiga koʻra *unumli, kam unum* va *unumsiz* affikslarga boʻlinadi.

Koʻplab yangi soʻzlar yasash uchun xizmat qiladigan affiks *unumli yasovchi* deyiladi. Masalan, *ish-chi, xizmat-chi, ov-chi, aʻlo-chi, mosla-ma, qaynat-ma, yasa-ma, koʻrgaz-ma, tinch-lik, yaxshi-lik, katta-lik, kul-gi, turt-ki, supur-gi, qish-ki, ish-la, arra-la, oq-la, bosh-la, yaxshi-la, tarash-la* kabi.

Soʻz yasashda kam qatnashadigan affiks *kam unum yasovchi* deyiladi. Masalan: *oʻr-oq, taro-q, bosh-oq, mehnat-kash, arava-kash, suz-gich, qir-gʻich, yigʻ-im, musobaqa-dosh* kabi.

Hozir yangi birlik hosil qilmaydigan affiks *unumsiz yasovchi* deyiladi. Unumsiz affikslar odatda bir necha soʻzdagina mavjud boʻladi. Masalan: *qop-agʻon, chop-agʻon, sez-gir, kes-kir, ish-chan, uyat-chan, san-a, kes-kin*.

Qaysi tilning oʻzlashma bazasida boʻlishidan qatʻiy nazar, hosil boʻlgan yangi soʻz –lugʻaviy birliklar oʻzbek tilining xususiy boyligi sanaladi. E.Begmatov ishlarida oʻzbek tilining oʻz ichki lugʻaviy resursi boʻlgan, oʻzbek tilining oʻzida asrlar davomida hosil qilingan soʻzlarni oʻzbekcha soʻzlar deb yuritadi. Bunday soʻzlarning ijodkori va egasi oʻzbek xalqi, oʻzbek tilidir. Chunki oʻzbekcha soʻzlarni oʻzbek tilida gaplashguchi etnos oʻz tilining imkoniyatlari asosida yasaydi, uning lisoniy ijodkoridir, “yaʼni oʻzbekcha soʻzlar oʻzbek tilining oʻz soʻzi, oʻz mahsulidir”²⁵

Affikslarning tugʻilishida shunday hol ham uchraydi: baʼzi soʻzlar affiks funksiyasini bajarib, ergash morfemaga yaqinlasha boshlagan boʻlsa ham, hali affiksga aylanib yetmagan boʻladi. Bular affiksoid sanaladi. Masalan, *bu uyda toʻrt*

²⁴Тўраходжаева А., Ҳасанова Д. Ўзлашма луғавий бирликлар -янги сўз яшаш манбаи./Ўзбек тили ва уни ўқитиш масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси. -Тошкент: 2017. –Б.120

²⁵Бегматов Э.Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. -Тошкент: Фан, 1985. –Б.128

xona bor – biz ishxonada uchrashdik. Ko‘rinadiki, *xona* elementi o‘rni bilan so‘z bo‘lib ham qo‘llanadi, affiks bo‘lib ham qo‘llanadi (keyingi holda o‘rin bildiradigan affiksga juda yaqin keladi). U bir o‘rinda o‘zak morfema, boshqa o‘rinda – ergash morfema vazifasida keladi: *molxona, muzxona* (chog‘ishtiring: *muzlik*); *somonxona(o‘tinxona, maktabxona* (shevalarda: *maktab* so‘zidagi *–ma* elementining o‘rin ma‘nosi o‘zbek tilida uqilmaydi: bu struktura o‘zbek tiliga yot, shuning uchun *–xona* morfemasi qo‘shilgan, kitob so‘zi bilan bog‘liq), *sartaroshxona* qiyoslang: (*sartaroshlik*). *Jon* elementi ham shunday: *jonim otam = otajonim, jon qizlar = qizlarjon, jon bolam = jonim bolam, bolajonim, jonginam = bolajonginam* kabi. O‘zbek tilida affiksoidlar (ular so‘z-affiks=so‘z deb ham yuritiladi) kam uchraydi.

2. Fonetik usul. Bu usul bilan so‘z yasash 2 hodisani ko‘zda tutadi: 1) so‘zning tarkibida fonetik o‘zgarish (tovush o‘zgarishi) qilish orqali yangi so‘z hosil qilish. Masalan, *bo‘r-bo‘z, tog‘-tosh, ko‘z-ko‘rmoq, tosh-tish* (qattqlik belgisi asosida);

“Tilda, umuman, yangi ma‘noning yuzaga kelishi bilan birga yangi so‘zning, haligacha lug‘at tarkibida bo‘lmagan yoki variant shaklida “mustaqillasha olmay” yurgan elementning, til lug‘at tizimiga alohida so‘z sifatida kirib kelishi muhimdir: yoymoq, yozmoq, yon, yoq, yoqilg‘i, yonilg‘i kabi so‘zlar tahlili shuni ko‘rsatadiki (bunday so‘zlar anchagina), o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotida ko‘pgina so‘zlarga fonetik differensiyasiyadan asta-sekin semantik differensiyasiyaga qarab borish hodisasi sodir bo‘lgan. Shunga ko‘ra, hozirgi kunda *yoymoq* so‘zi alohida so‘z, *yoymoq* alohida so‘zdir. Ulardn biri ikkinchisining yuzaga kelishiga asos bo‘lgan.”²⁶

2) urg‘uning o‘rnini o‘zgartirish bilan yangi so‘z yasash. Masalan, *yangi* (sifat), *yangi* (ravish), *hozir* (ravish) - *hozir* (tayyor), *tugma* (ot), *tugma* (fe‘l), *akademik* (unvon) – *akademik* (nashr turi).

2. Semantik usul. Leksik – semantik yo‘l bilan so‘z yasash so‘z ma‘nosining o‘zgarishi, ma‘noning ko‘chishi orqali yangi ma‘noli so‘zning yuzaga kelishidir.

²⁶Тожиев Ё., Алаутдинова Н.Ўзбек тили сўз ясаиш тизимга доир талқинлар.//Ўзбек тилшунослиги: тараққиёт тамойиллари, илмий муаммолар, истиқболдаги вазифалар. -Тошкент. 2013.-Б.106-107

Semantik yoki leksik-semantik usul yordamida soʻz yasash tarixiy taraqqiyot jarayonida tildagi ayrim maʼnolar orasidagi bogʻlanishlarning yoʻqolib ketishi, soʻzning ayrim shakllarida yangi leksik maʼnoning yuzaga kelishi kabi hodisalar bilan bogʻliq. Bunday hodisa tilning koʻp yillar davomida rivojlanishi natijasida asta-sekin yuzaga keladi: *boʻz I*-gazlama, ip gazlama, boʻz. Masalan: *Arqogʻini koʻrib, boʻzini ol, Onasini koʻrib, qizini ol. (Maqol)*; *boʻz II*–koʻkka moyil oq rang. Masalan: *Safidan adashgan boʻz turna boʻzlar. (A.Suyun)*; *boʻz III*– ekin ekishga yaroqli, lekin uzoq vaqt ishlanmay, ekilmay yotgan yer. Masalan: *Poylab dehqon yoʻlini, boʻrsillaydi boʻz tuproq. (A.Suyunov)*; *boʻz IV*– turmush tajribasiga ega boʻlmagan, xom bola, oʻsmir. Masalan: *Koʻpchiligimiz jang koʻrmagan boʻz yigit edik. (B.Imomov)*. *Suluv qizing bor boʻlsa, boʻz bolaga yoqarsan. («Sharq yulduzi»)*; *boʻz V* - oʻtsimon choʻl oʻsimligi- chalov. Masalan: *Sarhovuz betini chalov bosgan. (S.Siyoyev)*; *boʻz VI*- qattiq, uvvos yigʻi. Masalan: *Unutmoq ham shunchami, Dunyo toʻldi boʻzimga (M.Yusuf)*. Quyidagi soʻz maʼnolari ham xuddi shunday hodisa tufayli yuzaga kelgan: *yupqa* (qalin emas), (*yupqa* qogʻoz-sifat) - *yupqa* -ovqatning nomi (ot); *koʻk* (rang) - *koʻk* (osmon) - *koʻk* (rezavor) - *koʻk* (tikishning bir turi); *kun* (sutkaning bir qismi) – *kun* (quyosh, planeta).

Semantik usul bilan yasalgan soʻzlar bir turkum doirasida *koʻk* (osmon) *koʻk* (rezavor); *boʻz* (gazlama) – *boʻz* (oʻtsimon choʻl oʻsimligi) vaot hamda boshqa - boshqa soʻz turkumlariga tegishli boʻlishi mumkin: *yupqa*-sifat, *yupqa* – ot, *koʻk* (rang) *koʻk* (osmon) *boʻz* – ot (gazlama), *boʻz* - sifat (boʻz bola) kabi.

4. Kompozitsiya usuli. Kompozitsiya yoʻli bilan soʻz yasash birdan ortiq yasovchi asosni maʼno va mazmun jihatidan biriktirib, yangi leksik birlik - qoʻshma soʻz hosil qilishdir. Qoʻshma soʻzning sodda soʻzdan farqi shundaki, sodda soʻzda mustaqil maʼnoli qism bitta. Qoʻshma soʻzda esa bittadan ortiq boʻladi. Soʻz yasashning bu turi oʻzbek tilida eng faol usullaridan hisoblanadi. Masalan, *gulbeor*, *yeryongʻoq*, *uchburchak* kabi. Qoʻshma soʻz bir butun leksik maʼno – bir murakkab tushuncha va yaxlit shakllanish – grammatik tushunchaning ham yaxlitligi, fonetik butunlik bilan xarakterlanadi. Demak, u bir soʻzdir. Qoʻshma soʻzning qismlari orasida grammatik aloqa boʻlmaydi. Ammo semantik aloqa bor. U har qanday soʻz

birikmasida, gapda bir sintaktik vazifa bajaradi. Qo'shma so'zning asosiy qismi ikki komponentdan iborat bo'ladi. Qo'shma so'zlar ot, sifat, son, ravish va qisman fe'llarda keng tarqalgan. Masalan: *oqqush, beshbarmoq, uchburchak, urto'qmoq, belbog', bilaguzuk* (ot); *mehmon-do'st, shifobaxsh, jigarrang* (sifat); *qaror qilmoq, ado etmoq, qo'l qo'ymoq* (fe'l); *hech qachon, bir lahza, bir zum, bir nafas* (ravish).

Agar ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'noli morfemadan tashkil topgan qo'shma so'zning biror komponenti (morfemasi) hozirgi o'zbek tilida mustaqil ma'nosini yo'qotgan bo'lsa, bu qo'shma so'z qo'shma so'zlik xususiyatini yo'qotadi – sodda so'zga aylanadi. Shuningdek, mustaqil so'z bilan ko'makchi (asosan ko'makchi fe'l) so'zning birikuvi ham qo'shma so'z emas. Bunday qo'shilmalar analitik shakl deyiladi. Masalan, *qalam bilan, ukam uchun, o'qib chiqmoq, yoza boshlamoq, ko'rib qolmoq, berib kelmoq* kabi (Bu haqda fe'lning analitik shakli qismiga qarang). Shuningdek, *kechqurun, zararkunanda, odamshavanda, dardisar, astoydil* kabi so'zlar aslida qo'shma so'z bo'lgan bo'lsa ham, hozirda sodda so'z hisoblanadi.

Qo'shma so'z bilan so'z birikmasining shaklan o'xshash tomonlari bor. Ammo ular orasida ham farq bor. Ular quyidagilar:

a) qo'shma so'zning qismlari morfema, so'z birikmasining qismlari esa so'z bo'ladi;

b) qo'shma so'zning qismlari yaxlitligicha bir leksik ma'no ifodalaydi, so'z birikmasining qismlari alohida-alohida leksik ma'no ifodalaydi;

v) qo'shma so'zning qismlari orasida sintaktik aloqa bo'lmaydi, so'z birikmasining qismlari orasida sintaktik aloqa bo'ladi *tuyaqush, oybolta, xushfe'l, qo'ziqorin-qo'shma so'z, qush qanoti, oy yorug'i, asalari uyasi, qora portfelli* (yigit), *chust do'ppili* (bola), *o'n qavatli* (bino)-so'z birikmasi;

g) qo'shma so'z qismlari o'z mustaqilligini (qisman yoki to'laligicha) yo'qotadi, so'z birikmasining qismlari esa o'z mustaqilligini saqlaydi;

d) qo'shma so'z qismlari yaxlit bir savolga javob bo'ladi, so'z birikmasi qismlari alohida savolga javob bo'ladi va bir gap bo'lagi vazifasida keladi.

Davrlar o'tishi bilan ayrim so'z birikmalari bir so'zga (qo'shma so'zga) aylanishi mumkin. Bunda so'z birikmasi bir ma'no – leksik ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi, birikma qismlari orasidagi sintaktik aloqa yo'qoladi. Natijada aslida so'z birikmasi bo'lgan birlik qo'shma so'zga aylanadi. Bu jarayon tilshunoslikda sintaktik-leksikusul bilan so'z yasalishi deb yuritiladi. Masalan, *qashqargul, tokqaychi, mingboshi, yurtboshi, yengiltabiat, kaltafahm, o'zbilarmonlik baribir (bari-ega – bir- kesim)*. Sintaktik – leksik usul bilan so'z yasash tarixiy (diaxron) yasalish hisoblanadi.

So'zning yasalish tarkibi so'zning morfem tarkibidan ham, so'zning morfologik tarkibidan ham farq qiladi.

So'zni morfem tarkibiga ko'ra tahlil qilinganda, uning (so'zning) umuman tarkibi – morfemalari - ma'noli qismlari aniqlanadi. Masalan: *ter-im-chi-lar, o'qi-t-uv-chi-lik-ni, paxta-zor-lar-ning* kabi.

So'zning morfologik tarkibi tahlil qilinganda esa, uning (so'zning) shakl yasash asosi va shakl yasovchi vosita ajratiladi. Bu vositalar esa so'z tarkibida ikkitadan oshmaydi: *shakl yasovchi asos, shakl yasovchi affiks*. Masalan: *paxtakorlarning* so'zining shakl yasovchi asosi *paxtakorlar*, shakl yasovchi affiksi – *ning*, *paxtakorlar* so'zining shakl yasovchi asosi – *paxtakor*, shakl yasovchi affiksi – *lar*, *paxtakor* - so'z.

So'z yasash tarkibida esa *so'z yasovchi asos* va *so'z yasovchi affiks* ajratiladi. Ya'ni so'zda yasovchi qismlar ham ikkitadan oshmaydi (garchi so'z tarkibida birdan ortiq o'zak va so'z yasaydigan birdan ortiq affiks bo'lsa-da). Masalan, *bilimdonlik* so'zining so'z yasovchi asosi *bilimdon*, so'z yasovchi affiksi – *lik*, *bilimdon* so'zining so'z yasovchi asosi *bilim*, so'z yasovchi affiksi – *don*, *bilim* so'zining so'z yasovchi asosi – *bil*, so'z yasovchi affiksi – *im*.

Yasama so'zning asosi (so'z yasalish asosi) qo'shma so'z yoki so'z birikmasiga teng bo'lishi mumkin. Bunday holatda ham yasovchi qismlar ikkitadan oshmaydi. Masalan, *belbog'li* so'zining yasovchi asosi – *belbog'*, yasovchi affiks – *li*; *besh qavatli (bino)* yasovchi asos – *besh qavat*, yasovchi affiks – *li*; *ikki xonali (uy)* – *ikki xona* – yasovchi asos, *-li* yasovchi affiks. Ammo yasovchi affiks

qatnashmagan qo‘shma so‘zlarda yasovchi qismlarning hammasi **yasovchi asos** deb yuritiladi. Masalan, *toshko‘mir tosh* – yasovchi asos, *ko‘mir* – yasovchi asos – *toshko‘mir* – yasalma; *oqqush - oq* - yasovchi asos, *qush* – yasovchi asos - *oqqush* – yasalma kabi.

Mavjud adabiyotlarda qo‘shma so‘zlar haqida ham qarashlar xilma-xilligiga duch kelish mumkim. “Qo‘shma leksemalar tarixan ikki va undan ortiq o‘zak (lug‘aviy morfema)larning shakliy va mazmuniy butunlikka aylanishi natijasida yuzaga keladi [*belbog*], [*oqsoch*], [*oqsoqol*], [*belkurak*]. Qo‘shma leksemalar ayniqsa, atoqlilashgan va atamalashgan leksemalar tarkibida ko‘p bo‘ladi: [*Yangiqo‘rg‘on*], [*Miyonbozor*], [*Eskijo‘va*] va h.”²⁷ Ko‘pchina olimlar qo‘shma so‘z deb qarayotgan ba‘zi yasalmalarga A.Hojiyev shunday munosabat bildiradi: “O‘zbek tilida so‘z yasalish asosi va so‘z yasovchidan tarkib topmagan, qandaydir boshqacha yo‘l bilan hosil qilingan so‘zlar ham bor. Masalan, “qo‘shma so‘z ” deb yuritilayotgan *belbog‘*, *otquloq*, *bodomqovoq* kabi so‘zlar , *ustqurma* kabi kalkalsh yo‘li bilan hosil qilingan so‘zlar shular jumlasidandir. Bunday so‘zlar yasama so‘z (so‘z yasash yo‘li bilan hosil qilingan so‘z) hisoblanmaydi. Shuning uchun ham yasama so‘zlarga xos mohiyatga ega bo‘lmaydi va yasama so‘zlar kabi guruhlanish, sistema hosil qilish xususiyatiga ham ega emas. Binobarin, ular so‘z yasalishining, so‘z yasalish sistemasining ob‘ektiga kirmaydi. ”²⁸

“O‘zbek tilining sistem leksikologiyasi asoslari” qo‘llanmasida so‘z yasalish qoliplari haqida ham so‘z yuritiladi. Qo‘llanma mualliflari so‘z yasalish qoliplarini ununmli so‘z yasalish qoliplari, so‘z yasalishining unumsiz (tarixiy)qoliplariga ajratadilar.²⁹ Qo‘llanma mualliflari sistem tilshunoslikda qolip tushunchasi haqida ma‘lumot berib o‘tgach, so‘z yasalish qoliplari haqida han so‘z yuritadilar. “Til birliklarining o‘zaro birikish tizimi va bu birikishning - nutqiy hosilaning mohiyati sifatida tushuniladi. Ya’ni har qanday qolip ikki qismdan iborat bo‘ladi. Bu qismlar tenglamalar kabi (=) belgisi bilan ajratiladi. Masalan, 1) [[aniq ot]+ [chi]=(ot anglatgan narsa-predmet bilan shug‘ulllanuvchi, aloqador shaxs atamasi); 2) [ot]+ [

²⁷Неъматов Х., Расулов Р.Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. –Б.49

²⁸Ҳожиёв А.Кўрсатилган асар. –Б.148

²⁹Неъматов Х., Расулов Р.Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. –Б.38-42

li]=(ot anglatgan narsaga egalikni ifodalovchi sifatlar]; 3) [aniq ot, sifat]+ [lik]=(aniq ot yoki sifatdan hosil qilingan mavhum ot]; 4) [[joy nomi, oykonim]+ [lik]=(muyayan joyda yashovchi, shu joyning tub vakili bo‘lgan shaxs);”³⁰

Qo‘llanmada so‘z yasash qolipining quyidagi uch qismi ko‘rsatib o‘tiladi: 1) so‘z yasashga asos bo‘lubchi lug‘aviy morfema-leksema; 2) leksemaning ma‘nosini o‘zgartiruvchi qo‘shimcha-yasovchi qo‘shimcha; 3) birikish hosilasining tabiati, mohiyati.

Umuman olganda so‘z yasalishi haqidagi qarashlarda ba‘zi o‘rinlarda fikrlar xilma-xilligiga duch kelish mumkin.

1.3. So‘z yasalishi predmetga oid kompetensiyalarni shakllantirishda muhim omil sifatida

Bugungi kunda ta‘lim sohasida “kompetensiya” tushunchasi keng qo‘llanilmoqda. Kelib chiqishiga ko‘ra inglizcha bo‘lgan bu so‘z dastlab rus tiliga o‘zlashgan, keyinchalik o‘zbek tilida ham qo‘llanila boshlandi. “*Competence*” so‘zi “*to compete*” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, *musobaqalashmoq, raqobatlashmoq, bellashmoq* degan ma‘nolarni bildiradi. Ta‘lim jarayonida kompetentlik tushunchasining shu kunga qadar o‘qitish amaliyotida uchraydigan nazariy bilim bilan undan amaliyotda foydalanish o‘rtasidan izlash, ya‘ni o‘quvchi nazariy bilimga eg bo‘gani holda, undan muammoli vaziyatlarda foydalanish holatlarini bartaraf qiladi.³¹ Bu so‘z ta‘lim sohasida yangi davlat ta‘lim standartlari qabul qilinganiga qadar rasmiy-idoraviy sohalarda funksional vazifalar doirasini ifodalash maqsadida qo‘llanilib kelingan. Odatda, “kompetent mutaxassis” deganda o‘z sohasini yaxshi bilgan, keng dunyoqarashga ega bo‘lgan xodim tushuniladi. Bu kontekstda kompetensiya tushunchasiga har bir mutaxassis javob bera olishi kerak bo‘lgan kasbiy tayyorgarlik talabi ham yuklatilgan.

³⁰Неъматов Х., Расулов Р. Ко‘rsatilgan asar. - В.39

³¹Ziyodullayeva G. Она tili ta‘limida kompetensiyaviy yondashuv masalalari./Ўзбек тили ва уни ўқитиш масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси. -Тошкент: 2017. -Б.249

Vazirlar Mahkamasining 2017-yilning 10-aprelida qabul qilingan 187-sonli qarorida ta'lim jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish masalasi o'z ifodasini topgan. Unda "Ta'lim to'g'risida"gi va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlariga muvofiq, umumta'lim fanlarini o'qitishining uzluksizligi va izchilligi ta'minlash, zamonaviy metodologiyasini yaratish, umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat ta'lim standartlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o'quv-metodik majmualarning yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishni tashkil qilish zarurligi qayd etiladi. Shuningdek, 2017-2018- o'quv yilidan boshlab kompetensiyaviy yondashuvning bosqichma-bosqich tatbiq etilishi lozimligi uqtiriladi.

O'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'z g'alar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirish Davlat ta'lim standartida ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi sifatida belgilab berilgan. O'quvchi shaxsini fikrlashga, o'z g'alar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish; o'quvchilarda grammatikaga oid o'zlashtiradigan bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so'zning tarkibi, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish; ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda to'g'ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish kabilar kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standartining asosiy vazifalari qilib belgilangan.³²

Davlat ta'lim standarti talablarida belgilab berilgan bu maqsad va vazafalar har bir oliy ta'lim dargohlarida o'zbek tili o'qitish metodikasi sohasida faoliyat yuritayotgan va yoshlarga ta'lim berayotgan har bir professor-o'qituvchilari zimmasiga bir qator mas'uliyatli vazifalarni yuklaydi: avvalombor, ularning

³²Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг Қарори // Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида. 2017 йил, 10 апрель. 14(774)-сон, 230-модда. Ўзбекистон Республикаси Қонунлар тўплами.

o'zlaridan bu hujjat mazmun-mohiyatini chuqur anglab olishlari; talabalarga, birinchi navbatda, kompetensiyaga yo'naltirilgan ushbu DTSning maqsadi va vazifalarini chuqur va atroflicha tahlil qilib bera olishlari; umumiy o'rta ta'lim tizimida umumta'lim fanlarini o'rganish bosqichlarining qay tarzda amalga oshirilishi va ularning o'zaro bir-biridan farqli jihatlarini, ya'ni boshlang'ich, tayanch va umumiy darajalarning farqlarini ochib berishi; unda berilgan tayanch va fanga oid kompetensiyalar haqida juda mukammal tushuntirib berishi talab qilinadi.

33

Eng birinchi navbatda, talabalarning ushbu kompetensiyaga yo'naltirilgan davlat ta'lim standartida o'z ifodasini topgan kompetensiyalar haqida aniq va mukammal bilim olishi ta'minlanmog'i kerak. Dasturda tayanch kompetensiya sifatida *kommunikativ kompetensiya* (ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida o'zaro muloqotga kirisha olishni, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslanuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirish), *axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi* (mediamanbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana ularning xavfsizligini ta'minlashni, media madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirish), *o'zini o'z rivojlantirish kompetensiyasi* (doimiy ravishda o'z-o'zini jismoniy, ma'naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish, kamolotga intilish, hayot davomida mustaqil o'qib-o'rganish, kognitivlik ko'nikmalarini va hayotiy tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, o'z xatti-harakatini muqobil baholash va mustaqil qaror qabul qila olish ko'nikmalarini egallash), *ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi* (jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga daxldorlikni his etish va ularda faol ishtirok etish, o'zining fuqarolik burch va huquqlarini bilish, unga rioya qilish, mehnat va fuqarolik munosabatlarida muomala va huquqiy madaniyatga ega bo'lish layoqatlarini shakllantirish), *milliyva umummadaniy kompetensiya* (vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e'tiqodli bo'lish, badiiy

³³Yusupova T. Ona tili ta'limiga kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi masalalari//Ўзбекистон: тил ва маданият. 3-серия. Ўзбек тили таълими.-Тошкент,2017.-Б.71

va san'at asarlarini tushunish, orasta kiyinish, madaniy qoidalarga va sog'lom turmush tarziga amal qilish layoqatlarini shakllantirish), *matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi* (aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy, oilaviy, kasbiy va iqtisodiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda turli diagramma, chizma va modellarni o'qiy olish, inson mehnatini yengillashtiradigan, mehnat unumdorligini oshiradigan, qulay shart-sharoitga olib keladigan fan va texnika yangiliklaridan foydalana olish layoqatlarini shakllantirish) turlari berilgan. Fanga oid kompetensiyalar, ya'ni nutqiy (tinglab tushunish, so'zlash, o'qish, yozish) va lingvistik (fonetika, grafika, orfoepiya, orfigrafiya, leksika, grammatika va uslubiyatga doir) kompetensiyalar haqida mufassal ma'lumotlar berilgan, ularning mazmuni aniq yoritilgan.

“Ularning tahlili o'zbek tilini o'qitish metodikasi fani yuzasidan o'tiladigan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida muntazam amalga oshirilishi lozim. Chunki til sathlarining o'qitilishi yuzasidan o'tiladigan har bir mavzuning mazmun-mohiyati o'quvchilarda hosil qilinadigan bilim, ko'nikma va malakalarning shakllantirilishigagina qaratilmasligi kerak. Balki kompetensiyasini, ya'ni mavjud bilim, ko'nikma va malakalarini kundalik faoliyatda qo'llay olishga qaratilgan qobiliyatini ham shakllantirish va rivojlantirishni masalasi ham nazarda tutilishi darkor. Chunki nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish lingvistik kompetensiyalar yordamida amalga oshiriladi. Ularning tahlili o'zbek tilini o'qitish metodikasi fani yuzasidan o'tiladigan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida muntazam amalga oshirilishi lozim. Chunki til sathlarining o'qitilishi yuzasidan o'tiladigan har bir mavzuning mazmun-mohiyati o'quvchilarda hosil qilinadigan bilim, ko'nikma va malakalarning shakllantirilishigagina qaratilmasligi kerak. Balki kompetensiyasini, ya'ni mavjud bilim, ko'nikma va malakalarini kundalik faoliyatda qo'llay olishga qaratilgan qobiliyatini ham shakllantirish va rivojlantirishni masalasi ham nazarda tutilishi darkor. Chunki

nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish lingvistik kompetensiyalar yordamida amalga oshiriladi”³⁴

Maktabda soʻz yasalishi boʻlimining oʻrganilishi, eng avvalo oʻquvchilar soʻz boyligini oshirishga, soʻzlarning paydo boʻlishi, tilning ichki imkoniyatlari asosida tilning lugʻat boyligining oshishi haqidagi maʼlumotlarni hosil qiladi. 6-sinfda 106-darsda soʻz yasovchi qoʻshimchalar mavzusini oʻtish jarayonida oʻquvchilardan yangi yasalgan soʻzlar, ularning hosil boʻlishi, yangi soʻzlarning hosil boʻlishini tushuntirishda oʻquvchilarni kundalik hayotdan misollar olishga oʻrgatish mumkin. Bunda tilimizga nisbatan yangi kirib kelgan soʻzlarga yasovchi qoʻshimchalar qoʻshib qanday soʻzlar yasash mumkinligini soʻrash orqali ularni mustaqil fikr yuritishga oʻrgatish mumkin. Oʻquvchilarga soʻz yasash qoliplarini berish, unga asosan oʻzlari yangi soʻz hosil qilish, aniqrogʻi tilda shu qolipda yasalgan soʻzlarga misol keltirish topshirigʻini berish mumkin.

Hozirgi oʻzbek tilida soʻz yaslashning mahsuldor usuli qoʻshimchalar qoʻshish yoʻli bilan soʻz yasash – affiksatsiyadir. Bu usul tilda mavjud boʻlgan muayyan soʻz yasash qoliplari asosida yuzaga chiqadi. Shuning uchun ham soʻzlovchi xotirasida soʻz yasash qoliplari mavjud boʻladi. Masalan, ot+chi “shaxs oti yasovchi” (*ishchi, temirchi, suvchi*); ot+li “belgining mavjudligi yoki ortiqligi” (*suvli, mevali*) va boshqalar. ³⁵

Oʻquvchilarga 6-sinfda ham, akademik litseyning birinchi bosqichida ham shu qoliplarni berish hamda ularga mos soʻzlar topish topshirigʻini berish mumkin.

Oʻquvchilarning 6-sinfda soʻz yasalishi haqida olgan bilimlari akademik litseyning 1-bosqichida mustahkamlanadi. Akademik litsey darsligida berilgan nazariy maʼlumotlar ham, topshiriq va mashqlar ham ularning yoshi, bilim darajasini hisobga olgan holda tuzilgan. Akademik litseyda oʻtiladigan “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” fanidan beriladigan maʼlumotlar oliy taʼlimda bakalavrlarga beriladigan nazariy maʼlumotlarga ancha yaqin. Darslikda berilgan 199-mashqning sharti

³⁴Yusupova T. Ona tili taʼlimiga kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi masalalari//Ўзбекистон: тил ва маданият. 3-серия. Ўзбек тили таълими.-Тошкент,2017.-Б.71

³⁵Hozirgi oʻzbek adabiy tili/ Mahmudov N., Nurmonov A va b.Akademik lisey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik.-Toshkent:Ilm ziyo, 2015.-B.140

quyidagicha:hikmatli gaplarni o‘qing, so‘zlardagi yasalish hodisalarini aniqlab, ularni izohlang.

Andishali odam yaxshilik doyasidir.

Hayo bilan andisha-qo‘sh ziynat.

Andisha –yaxshilik yo‘liga poyandoz.

Andisha-kelajak yo‘llarini munavvar etuvchi mash’ala.

Hayosiz o‘zining uyalmasligi bilan do‘stini uyaltiradi.

Andishali odam iffatli bo‘ladi.

Andishali muloqot-ulig‘lik belgisi.

Odamning hayo va andishasi uning ko‘rkidir.

Vafo yo‘q yerda hayo yashamaydi.Uyalish-insoniylikdan.

O‘rinsiz uyalib, maqsadni ro‘yobga chiqara olmaslik-noshudlikdir.

Uyat boshni yerga egadi.

Andishasizlikning hosili-jiholat.

Keltirilgan hikmatli gaplarda e‘tibor berilsa, bir asosdan hosil qilingan so‘zlar ko‘p. Tahlil jarayonida shu jihatlarga e‘tibor qaratish, uning ma‘nosini izohlashni ham talab qilish mumkin.

So‘z yasalishi mavzusini o‘tishda o‘quvchilarning adabiyot fanidan olgan bilimlarini ham mustahkamlash, fanlararo bog‘liqlik asosida mavzuni tushuntirish mumkin. Bunda adabiyotdan o‘qilayotgan badiiy asardan misol topish, ularni tahlil qilish, ishlatilishi darajasi kamroq bo‘lgan so‘zlarning izohini yozish kabi qo‘shimcha topshiriqlarni ham berish mumkin bo‘ladi.

II BOB. SO‘ZYASALISHINIO‘QITISHMETODIKASI

2.1. So‘z yasalishini o‘qitishda o‘quvchilar og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish usullari

Bugun insoniyatning tafakkur dunyosi, turmush tarzi butunlay o‘zgarib ketdi. Ilm-fan, texnika yangiliklari kirib bormagan soha qolgani yo‘q. SHunga mos ravishda ta‘limtizimida ham tub islohotlar amalga oshirilmoqda.

Ona tili ta‘limida o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini o‘stirishga, mustaqil fikrlashga o‘rgatishga, og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishga, ya‘ni kompetentsiyaviy ta‘limga asosiy e‘tibor qaratilmoqda.

Professor N.Mahmudov «Grammatika grammatika uchun emas, balki grammatika nutqning aniq va lo‘nda ifodasi uchun hizmat qilmog‘i lozim.» deb uqtirgan edi. Shuning uchun ham darslikda berilgan mashqlarni ham ijodiy bajartirish maqsadga muvofiqdir.

Avvalo mashq atamasiga e‘tibor qarataylik. 1. “Mashq”o‘rganish, malaka hosil qilish uchun qilinadigan ish, tayyorgarlik mashg‘uloti. 2. Malaka oshirish mashg‘ulotlar uchun belgilangan vazifa, deb ko‘rsatiladi «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da. Bizningcha, u o‘qitishning bir usuli, ta‘limning mazmuni hisoblanadi.

Talabalarning tafakkur faoliyatini rivojlantiruvchi, mustaqil ishlatishga o‘rgatuvchi didaktik vositalardan bir—darslikdagi mashqlar bo‘lib hisoblanadi. Biz qanday ta‘lim berganimizning natijasi ana shu amaliy ko‘nikma orqali o‘lchanadi. Mashq bajarish katta amaliy ahamiyatga ega, chunki bu jarayonda talabalar mashq talabiga javob berish uchun o‘z bilimlarini xotirada tiklaydi, mustaqil fikr yuritadi, ijodiy izlanadi, o‘qituvchi ko‘rsatmalari va yo‘l-yo‘rqlari asosida mashqda berilgan namunaga qarab faoliyat ko‘rsatadi.

Talabalarning tafakkurini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida berilgan mashqlar ham grammatik, ham ijodiy xarakterdaligi bilan ularning qiziqishini oshiradi, bilishdagi faoliyatini rivojlantiradi. Jumladan, darslikning (II-bosqich) 205-sahifasidagi 256-mashqni bajarish davomida bilim oluvchilar ham grammatik topshiriq bajaradi, ham ijodiy fikrlaydi.

U quyidagicha shart bilan berilgan: II bosqich:

Sifat yasovchi qo'shimchalardagi antonimlik munosabatini, shuningdek, ularning ma'nodoshini ham ayting. O'quv xonasidagi birinchi qator insondagi ijobiy fazilatlarini (rostgo'y, kuyunchak), ikkinchi qator so'zlarning qarama-qarshi ma'nolari—salbiy fazilatlarini (yalqov, yolg'onchi) topadilar.

Har bir mashq o'quvchini mustaqil fikr yuritishga o'rgatar ekan, u o'z qarashi, munosabatiga ega bo'lib boradi. Ona tilida berilgan mashqlar orqali talaba o'z dunyoqarashiga, o'zini-o'zi tarbiyalash ko'nikmasiga ega bo'ladi. O'qituvchilarimiz shuni unutmasligi kerakki, darslikdan foydalanishda talabani o'z holiga qo'ymaslik kerak. Bunda albatta ustozda yo'naltirish qobiliyati bo'lishi, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi hamkorligi hukmron bo'lishi kerak.

Darslikdagi mashqlarni bir qancha guruhlariga ajratish mumkin:

1. Mustaqil fikrlashga asoslangan.
2. Grammatiko'yin —topshiriqli.
3. Ma'naviy-ma'rifiy bilim beradigan.
4. Mantiqiy fikrlashga asoslangan

Shuningdek, darslikda his-tuyg'u uyg'otadigan, tasavvur, fantaziya hosil qiladigan, milliy qadriyatlarni o'rgatuvchi bir talay mashqlar ham berilgan. Yuqoridagilarni bajartirish uchun esa o'qituvchilardan ona tili o'qitishning xilma-xil usul va vositalarini izlab topishlari, tinimsiz izlanishlari, xullas, talabalarda ishtiyoq uyg'otishlari talab etiladi.

Kompetentsiyaviy ta'limda matn yaratish masalasi birinchi o'rinda turadi, chunki "matn yaratishga yo'naltirilgan ona tili ta'limi o'quvchi ongida so'z boyligini oshirish, qiyoslash, analiz va sintez qilish asosida mustaqil fikrlash, so'z tanlash va fikr bildirish ehtiyojini hosil qilishga yordam bermoqda".³⁶

Matn (*arabcha* – yelka; nutqning yozuvdagi ifodasi, tekst) **1.** Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat. **2.** Bosma nashrning rasm, chizma va izohlarsiz asosiy qismi.³⁷ Amaliy jihatdan olib qaraganimizda, matnning

³⁶Зиёдова Т. Матн яратиш технологияси. – Тошкент: Фан, 2008. –Б.15

³⁷Ўзбек тилининг изоҳли луғати (II жилд). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. –Б.557 .

ma'no qirralari bu bilan chegaralanib qolmaydi. Matn va uni yaratish masalasi o'ta murakkab hodisa bo'lib, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi ijtimoiy hamda ruhiy-psixologik munosabatlarning g'oyatda chigal va ayni paytda samarali usullaridan biri sanaladi. Matn yo'nalishiga ko'ra tasnifiy, ma'rifiy, ilmiy, publitsistik, badiiy va hokazo turlarga bo'linib ketadi. Ona tili ta'limida matn qaysi yo'nalishda bo'lishidan qat'i nazar, bitta maqsadga, ya'ni o'quvchining tafakkurini o'stirishga xizmat qiladi.

Ona tili darslarining har birida matndan unumli foydalanish mumkin. Buning oldindan tayyorlangan, yodlangan, birorta asardan olingan, dialog yoki savollar yordamida tuzilgan ijodiy matnlardan foydalanish mumkin. Bular ichidan eng ta'sirchani, o'quvchini mustaqil fikrlashga yetaklaydigani, uning kamolotini belgilaydigani bu – ijodiy matn sanaladi.

Ijodiylik o'quvchining dunyoqarashini, bilim va malakasini yuzaga chiqarish vositasidir. O'quvchining fikrlash dunyosi, so'z boyligi, qiyoslash va taqqoslash qobiliyati qanchalik rivojlangan bo'lsa, u tuzgan matn ham shunchalik to'laqonli va mukammal bo'ladi. So'z boyligi kam, badiiy asarlar o'qimagan, hayotiy tajribaga ega bo'lmagan, fikrlashi tor o'quvchilar tuzgan matn uzuq-yuluq, tushunarsiz chiqadi.

So'z yasalishi mavzusini o'tish jarayonida o'quvchilarga yasama so'zlar qatnashtirib matn tuzdirish yoki matndagi yasama so'zlarni topib tahlil qildirish muhim ahamiyatga ega.

Ona tili darslarining samaradorligi o'quvchilarning ijodkorligiga, faolligiga har taraflama bog'liqdir.

Ijodiy matn uchun quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi:

- mavzu aniqlanadi;
 - unga sarlavha topiladi;
 - matn uchun reja tuziladi;
 - matnning uzviy qismlari belgilanadi;
-

- matnda ishlatiladigan soʻzlar tanlanadi;
- qismlarning bogʻlanishiga diqqat qaratiladi;
- asosiy gʻoyani ifodalashga harakat qilinadi;
- xulosalar chiqariladi;
- matnning hayot bilan bogʻlanishiga eʼtibor qilinadi.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, har bir darsda uchta maqsad boʻladi:

- a) ilmiy maqsad;
- b) tarbiyaviy masad;
- v) rivojlantiruvchi maqsad.³⁸

Masalan, 6-sinfda 103-darsda “Shaxs oti yasovchi qoʻshimchalar va ularning imlosi” mavzusini oʻtishda dastlab shaxs oti yasovchi qoʻshimchalar haqida maʼlumot beriladi. Shaxs otlarining bir guruhi asosga *-chi, -soz, -kor, -xon, -dosh, -boz (-voz), -vchi, -lik* qoʻshimchalarini qoʻshish yordamida yasaladi. *-vchi* qoʻshimchasi i unlisi bilan tugagan feʼllarga qoʻshilganda i unslisi u shaklida, a bilan tugagan feʼllarga qoʻshilganda o shaklida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Undosh bilan tugagan feʼllarga *-uvchi* shaklida qoʻshiladi: quruvchi, suzuvchi.

Darslikda eslatma sifatida quyidagi qoida keltirilgan: “-lik qoʻshimchasi oʻrin-joy bildiruvchi turdosh va atoqli otlarga qoʻshilib, shaxsning shu hududga mansubligini bildiradi. Atoqli otlarga qoʻshilgan *-lik* qoʻshimchasi atoqli otni turdosh otga aylantiradi va kichik harf bilan yoziladi”³⁹

Shaxs oti yasalishi va uning imlosi tushuntirilgandan soʻng mavzuga oid quyidagicha matn tuzish mumkin:

Biz kecha sinfdoshlarimiz bilan yozuvchilar uyushmasiga bordik. U yerda kitobxonlar uchun yangi asar taqdimoti boʻlib oʻtdi. Yozuvchilar oʻquvchilar oʻrtasida kitobxonlik madaniyatini oshirish toʻgʻrisidagi fikr-mulohazalrini tingladik. Biz yozuvchilarning yangi asar yozish jarayonidagi mashaqqatlar, oʻziga xos jihatlar haqida bilib oldik. Yozuvchilik hammaga ham nasib etmaydigan kasbdir. Yozuvchilikni zargarlikka oʻxshatish mumkin. Zargar tillaga koʻz nurini

³⁸Джурабоева З.Компетенциявий таълимда матн яратиш муаммолари. //Ўзбекистон: тил ва маданият. 3-серия. Ўзбек тили таълими.-Тошкент,2017.-Б.79

³⁹Ona tili.6-sinf uchun darslik.-B.116

to 'kib undan chiroyli buyumlar yasagani kabi, yozuvchilar so'z vositasida tillaga teng asarlar yaratadilar.

Matn tuzishda o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qilmog'i kerak. Bunday mashg'ulotlarda matn tuzish badiiy tasvir san'atining xilma-xil qirralari (so'z va so'z shaklini kerakli ma'noda tanlay bilish va bu borada xatolarga yo'l qo'ymaslik; ba'zan so'z va so'z shakllarini qo'llashdagi noo'rin takrordan qutulish; tasvir uchun eng maqbulini tanlash; inson, tabiat hamda voqea-hodisalardagi go'zalliklarni yetkaza bilish va hokazolar) bilan tanishish asnosida amalga oshadi.

2.2. So'z yasalishi usullarini o'qitishda adabiy manbalardan foydalanish

Bugungi kunda til o'qitish metodikasida yangi yo'nalish yuzaga keldi: badiiy matnlar asosida o'quvchilarni estetik tarbiyalash, ona tili va adabiyot darslarida olingan bilimlarga integratsiyalash asosida tayangan holda o'quvchilarni so'z ishlatish mahorati bilan tanishtirish, shu orqali ularning nutq madaniyatini rivojlantirish, bunda ijodiy topshiriqlarga ustuvor ahamiyat berish zaruriyati tug'ildi.

Ushbu yo'nalishdagi ishlarni amalga oshirish, ya'ni badiiy qiymat yaratuvchi til hodisalari ustidagi ishlarni tashkil etishdan avval o'qituvchi "Ona tili" darsliklarini o'rganib chiqib, ulardagi har bir badiiy matnda qanday badiiy tasvir vositasi ishlatilganini aniqlab olmog'i, boshlang'ich sinflar "O'qish kitobi" darsliklaridagi savol va topshiriqlardan boxabar bo'lmog'i, 5–9-sinflar "Ona tili" dasturi talablariga va darslik materiallariga ijodiy yondashgan, "Adabiyot" darsligi va darslik-majmualari materiallarini yaxshi bilgan, ikki o'quv fanini integratsiyalashni o'ylagan hamda uzviylik va uzluksizlik tamoyiliga amal qilgan holda ish boshlamog'i darkor.

Istiqlol davrida ona tili darslarida ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli so'zlar, so'zlarning ko'chma ma'nolari, uyadosh so'zlar ustida ishlash, shu so'zlar asosida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish muammolari T.Ziyodovanning tadqiqot

ishida, metodik qo‘llanmasida⁴⁰ yoritildi. Ma‘nodosh so‘zlar asosida o‘quvchilarning nutqini o‘stirish masalalari N.Yo‘ldoshevaning tadqiqot ishida ko‘tarildi⁴¹. N.Qosimovanning tadqiqot ishi matniy ma‘nodoshlarga bag‘ishlandi.⁴² T.Yusupovanning tadqiqot ishi va metodik qo‘llanmasida gapning bosh bo‘laklarini o‘rganish jarayonida nutq o‘stirish, nutq madaniyatini rivojlantirishda so‘z shakllari va grammatik vositalarning o‘rni masalasiga e‘tibor qaratildi⁴³. A.Ergashevaning metodik qo‘llanmasida o‘quvchilarni mazmundor va ta‘sirchan gap tuzishga o‘rgatish, bunda tilning emotsional-ekspressiv vositalaridan foydalanish mazmuni va usullari diqqat markaziga qo‘yildi⁴⁴. Lekin bu ishlar darsliklardagi badiiy matnlarning til xususiyatlarini o‘rganish bilan bog‘lanmadi. Ona tili darslarida badiiy matnning til xususiyatlarini integratsiyalash asosida o‘qitish metodikasi tadqiqotchi K.Mavlonova tomonidan ishlab chiqildi. K.Mavlonova monografiyasida ona tili ta‘limida nutq o‘stirishda ona tili va adabiyotining ichki hamda tashqi integratsiyalash imkoniyatlari, badiiy matn tahlilini ona tilidan o‘tiladigan mavzular doirasida nutqning ekspressivligi bilan integratsiyalashning bugungi holati, badiiy matnlar asosida ona tili va adabiyot darslarini o‘zaro integratsiyalab o‘rganishning lingvodidaktik asoslari kabi qator masalalarga oydinlik kiritgan.⁴⁵

O‘quvchi nutqining to‘g‘riligi adabiy til me‘yorlari aks etgan grammatik materiallarni o‘rganish jarayonida shakllanib borsa, nutq boyligi esa yangidan-yangi so‘zlar, so‘z shakllari va sintaktik qurilmalar qatori tilning emotsional-ekspressiv vositalarini o‘zlashtirish jarayonida hosil bo‘ladi. Darhaqiqat, nutqning boy bo‘lishi “Ona tili o‘qitish metodikasi”da ta‘kidlanganidek: “...o‘zbek xalqining qochiriq

⁴⁰Зиёдова Т. Она тили таълими жараёнида ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш: Пед.фан.ном. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 141 б.;

⁴¹Йўлдошева Н. Умумий ўрта таълим мактабларида синонимларни янги педагогик технология асосида ўқитиш: Пед.фан.ном. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2002. – 24 б.;

⁴²Қосимова Н. Она тили таълими жараёнида ўқувчилар нутқини сўзнинг маънодошлари билан бойитиш. Пед.фан.ном. ... дисс. автореферати. –Тошкент, 1998. – 23 б.

⁴³Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстиришнинг лингвометодик асослари: Пед. фан.ном. ... дисс. – Тошкент, 2005. – 157 б.; Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Тошкент, 2006. – 87 б.

⁴⁴Эргашева А. Она тили дарсларида назарий маълумотларни мустахкамлаш жараёнида нутқ ўстириш методикаси.–Тошкент: Fan va texnologiyalar, 2010. – Б. 69 .

⁴⁵Мавлонова К.Она тили дарсларида бadiий матннинг тил хусусиятларини интеграциялаш асосида ўрганиш методикаси. .–Тошкент:Mashhur press, 2016.

soʻzlari va koʻchma maʼnoli soʻzlaridan, oʻxshatish, sifatlash, jonlantirish, istiora, mubolagʻa kabi badiiy til vositalaridan, ritorik soʻroqli gaplardan foydalanishida namoyon boʻladi. Tilning bu tasviriy vositalari nutqqa goʻzallik, joziba va rang-baranglik baxsh etadi”⁴⁶. Bu borada amaldagi “Ona tili” darsliklarida mashq materiallari sifatida keltirilgan badiiy matnlarning ahamiyati va xizmati oʻziga xos.

Soʻz yasalihi mavzusini oʻtishda oʻquvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Xalq ogʻzaki ijodining maxsus turi asosida topshiriqlar berish orqali. Masalan, oʻquvchilarga biror maqol, matal, naql, hikmatli soʻz kabilarning boshlanish qismini berish va uni davom ettirish mashqlari asosidagi topshiriqlar: Quyiagi maqollarni davom ettiring, ular tarkibidagi yasama soʻzlarni topib, namunadagidek tahlil qiling:

Mehnatdan kelsa boylik, ...

Oʻroqda yoʻq, mashoqda yoʻq...

Aqlli oʻzini ayblar,

Aqliga aytdim, angladi-bildi,

Aqlsizga aytdim....

Behunarning hunari-...

Bilimliga dunyo yorug;,

Bilimsizga...

Mevali daraxt, yerga engashar...

Avaylab soʻzla soʻzingni,

Devorning...

6-sinf adabiyot darsligida Togʻay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” qissasiadn parcha berilgan. Qissada yasama soʻzlar kop boʻlib, mazkur parchadan oʻquvchilarga yasama soʻzlarni toppish, ularnin qaysi soʻz turkumiga oidligini aniqlash topshirigʻini berish mumkin.

...Boʻri polvonsiz davralar fayzsiz boʻlib qoldi.

Boʻri polvon oʻrni juda-juda bilindi.

⁴⁶Gʻulomov A. v.b.Ona tili oʻqitish metodikasi:–T.: Fan va texnologiya, 2012. –B.310-311

El Bo'ri polvon kurashini qo'msadi...

Bo'ri polvon-da davralarga intiq bo'lib qaradi.Bo'ri polvon o'zini izladi!

Yo'q, Bo'ri polvon yo'q! Aksiga olib ayoli topgani-da qiz bo'ldi!

To'rtinchi farzand ko'rdi-tag'in qiz bo'ldi!

Yaratganning o'zidan davralarni gursillatib-gursillatib olishadigan o'g'il tiladi.

Hartugul, beshinchi farzandi o'g'il bo'ldi!

Tilab-tilab topganim deya, otini Tilovberdi qo'ydi!

Bo'ri polvon endi orzu bilan ovundi:o'g'li Tilovberdi balog'atga yetayapti-ot o'rnini toy bosadi...

Yolg'izo'gil Tilovberdi tez yetildi. Uni kuyov qiladiganlar ko'paydi. Ayrimlar tilga borib aytdi.

2.3. So'z yasalişini o'qitishda noan'anaviy usullardan foydalanish texnologiyasi

Umumiy o'rta ta'lim tizimida ona tilio'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish davrning asosiy talabi, hayotning zaruriyati bo'lib qolmoqda. Lug'aviy jihatdan "innovatsiya" tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda "innovation" – "yangilik kiritish"⁴⁷ degan ma'noni anglatadi. Mazmunan esa tushuncha negizida "innovatsiya" tushunchasi muayyan tizimning ichki tuzilishini o'zgartirishga qaratilgan faoliyatni ifodalaydi.

Mavjud adabiyotlarda innovatsiyalarning ko'rinishlari sifatida yangi g'oyalar;tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar;noan'anaviy yondashuvlar;odatiy bo'lmagan tashabbuslar; ilg'or ish uslublari keltiriladi.⁴⁸ So'z yasalişini haqidagi qarashlarda yangicha fikrlari bilan avvaldan mavjud qarashlarni, xususan, ravish yasalişini haqidagi fikrlarni ilgari

⁴⁷Хасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Ҳайдаров М., Ҳасанбоева О., Усманов Н. Педагогика фанидан изоҳли лугат. – Тошкент: Фан ва технология. 2009. – Б.154.

⁴⁸Сайидахмедов Н. Ноанъанавий дарс. Янги педагогик технологиялар. – Тошкент: Молия, 2003. – Б.56.

surgan A.Hojiyevning nazariy qarashlarini ham innovatsiya sifatida qabul qilish mumkin. A.Hojiyevning yuqorida tilga olingan asarida ravish yasalişini inkor etadi. Soʻz yasalişini haqidagi qarashlarni tahlil qilar ekan, tilshunos olim soʻz yasalişiga mazkur adabiyotda keltirilgan talablar asosida yondashilsa, ravish soʻz turkumida yasaliş hodisasi yoʻqligini taʼkidlaydai hamda bu mavzuda eʼlon qilingan maxsus maqolani tilga oladi.⁴⁹ Tilshunos olim mavjud adabiyotlarda ravish yasalişini, xususan, *-cha* affiksi bilan yasalgan ravishlar haqidagi qarashlarni tahlil qilar ekan, quyidagicha xulosaga keladi: “...oʻxstish, oʻxshashlikni ifodalash soʻz yasovchilarga xos xususiyat emas, soʻz yasovchi yangi lugʻaviy maʼnoli til birligi – yasama soʻz hosil qiladi. Qolaversa, birinchidan, *hozircha, yigitcha, bolacha, atroflicha...*soʻzlari ‘soʻz yasaliş asosi+soʻz yasovchi’ dan iborat tarkibli birlik-yasama soʻz emas, ikkinchidan, *shoshganicha, bizningcha, oʻzimcha, bilganimcha* soʻzlaridagi *-cha* soʻz shakliga qoʻshilayapti. Soʻz yasovchi birlik esa bunday xususiyatga ega emas. Uchinchidan, *ukrayincha, bolacha, ilgaricha* yasama soʻz-lugʻaviy birlik emas, shuning uchun izohli lugʻatlarda bosh soʻz(izohlanuvchi soʻz) sifatida berilmaydi va hokazo. Xullas, oʻzbek tilidagi *-cha* affiksi soʻz yasovchiga xos xususiyatlarga ega emas. U oʻz mohiyatiga koʻra shakl yasovchi morfemalarga, shuningdek, koʻmakchilarga oʻxshaydi”⁵⁰

“Taʼlim innovatsiyalari taʼlim sohasi yoki oʻquv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qoʻllanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalar sanaladi. Taʼlim innovatsiyalari “innovatsion taʼlim” deb ham nomlanib, bu tushuncha birinchi bor 1979-yilda “Rim klubi”da qoʻllanilgan. Taʼlim innovatsiyalari bir necha turga ajratiladi:

1. Faoliyat yoʻnalishiga koʻra: pedagogik jarayonda yoki taʼlim tizimini boshqarishda qoʻllaniladigan innovatsiyalar.

⁴⁹Хожиев А.Ўзбек тилида равиш ясаиши тизими масаласига доир./Ўзбек тили ва адабиёти, 2001.2-сон.-Б.42-46

⁵⁰Хожиев А.Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясаишининг назарий масалалари. -Тошкент: Фан, 2010.–Б.174-175

2. Kiritilgan o'zgarishlarning tavsifiga ko'ra: radikal, modifikatsiyalangan hamda kombinatsiyalangan innovatsiyalar.

3. O'zgarishlarning ko'lamiga ko'ra: tarmoq (lokal), modul va tizim innovatsiyalari.

4. Kelib chiqish manbaiga ko'ra: jamoa tomonidan bevosita yaratilgan yoki o'zlashtirilgan innovatsiyalar.

Ta'lim tizimida yoki o'quv faoliyatida innovatsiyalarni qo'llashda sarflangan mablag' va kuchdan imkon qadar eng yuqori natijani olish maqsadi ko'zlanadi. Innovatsiyalarning har qanday yangilikdan farqi shundaki, u boshqarish va nazorat qilishga imkon beradigan o'zgaruvchan mexanizmga ega bo'lishi zarur"⁵¹.

Ma'lumki, fikr ifodalash vositasi til birliklari hisoblanadi. Til birliklari esa fonema, morfema, leksemahisoblanib, ular ham tafakkur o'stirish uchun xizmat qiladi. Shuningdek, nutq birliklari ham izchil tizim bo'lib, ular tovush, so'z, gap tarzida namoyon bo'ladi.

Professor A.Nurmonov gap butunlik sifatida gap bo'laklariga, gap bo'laklari so'z shakllariga, so'z shakllari morf (allomorf) larga, morflar esa fonlarga, (allo) fon esa akustik va fiziologik xossalarga bo'linishini ta'kidlagan holda, butun o'zaro dialektik aloqadorlikda bo'lgan qismlar, bo'laklarning uzviy birligidan iborat yaxlitlikdir, deydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'qitishda tilning ichki bo'linishlarini o'rgatish, grammatik hodisalarni anglash mushohada qilish uchun zarurdir.

Akademik listey o'quvchilariga har qanday mavzuni tushuntirishda hodisaning mohiyatini anglatish, ya'ni ularni bo'laklarga ajratish, bo'lakni butunga aylantirish, "tahlil, sintez, kuzatish, taqqoslash, qismlarga ajratish, umumlashtirish", butunni bo'laklarga ajratish, xulosa chiqarish kabi aqliy faoliyat usullariga o'rgatish ularning mantiqiy tafakkurini o'stirishga yordam beradi.

Xususiylikdan umumiylikka, umumiyliklardan xususiyliklarga kabi dialektik yo'nalishni o'rgatish-ta'lim mazmunining samarador bo'lishidan dalolatdir. Zeroki, har bir sohada samaradorlikka erishish uchun inson ruhiyatiga, hissiyotiga ta'sir eta

⁵¹Султонова Г.А. Педагогик махорат. – Тошкент: ТДПУ, 2005.

olish kerak. O'quvchilardagi mustaqil fikr, tafakkur, dunyoqarash, e'tiqodni shakllantirish bir qancha omillarga bog'liq: a) o'quvchilarda anglash tuyg'usini rivojlantirish; b) umumiylik va xususiylik, butun hamda qism dialektikasining mohiyatini o'rgatish; v) motivastiya hosil qilish; g) nazariya bilan amaliyot mutanosibligini ta'minlash.

Bunday omillarni amalga oshirish uchun o'qituvchi darsga tayyorgarlik ko'rishda o'quvchilarda faollikni ta'minlash yo'llarini, mavzuni o'tish modellarini, mashg'ulot jarayonida foydalanish lozim bo'lgan vositalarni, dars samarasini beradigan usullarni, motivastiya hosil qiladigan yo'l-yo'riqlarni oldindan aniqlab olmog'i lozim.

O'quvchilarda tafakkur o'stirish uchun qismni butunga aylantirishni o'rgatish maqsadida quyidagi interfaol o'yinlardan foydalanish mumkin. U "Qismlardan butunlikka" yoki "Oddiydan murakkabga" deb ataladi va quyidagi modul asosida tashkil qilinadi.

Auditoriyadagi o'quvchilar dastlab ikki guruhga bo'linadilar. Har ikki guruhdan bittadan ishtirokchi chiqib, xohlagan qo'shimchalardan birini yozadi. Ulardan so'ng ikkinchi o'quvchi ana shu qo'shimchaga mos o'zak yozadi. Uchinchi o'quvchi esa hosil bo'lgan so'zni birikma holiga keltiradi. To'rtinchisi mazkur birikmani gapga aylantiradi. Beshinchi o'quvchi sodda yoyiq gapni kengaytiradi. Navbatdagi o'quvchi sodda gap asosida qo'shma gap tuzadi. So'ngra navbat bilan uni murakkab qo'shma gapga aylantiradilar. Va, nihoyat, boshqa o'quvchilar ular asosida matn tuzadilar. Shundan so'ng ikkala guruh bir-birlarining tuzgan matnlarini orfografik, tinish belgilari hamda uslubiy jihatdan nazorat qiladilar, tekshiradilar. U quyidagicha bo'lishi mumkin:

-don

-guldon

-guldonning naqshi

-guldonning naqshi chiroyli ekan.

-stol ustida ko'rk bag'ishlab turgan guldonning naqshi kishini o'ziga maftun etadi.

Ta'lim bosqichlarida so'z yasalishi mavzusini o'qitishda o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish usullariga quyidagilarni qo'shimcha qilish mumkin:

«Asosdosh so'zlar yasang» o'yini orqali. Bunda o'quvchiga bir asos beriladi va uni davom ettirish vazifasi topshiriladi. Masalan, ter – *terim* – *terimchi* – *terimchilik* – *guliston* – ...; *bog'* – *bog'bon* – *bog'cha* kabi.

Sir emaski, ona tilini o'qitish va o'rgatishning barkamol avlod tarbiyasidagi o'rni beqiyos. Biroq o'z tilida savodli yozib, erkin fi krlay olish, uning har bir unsurini ongli ravishda idrok etib, jozibasini to'la his qilish ko'nikmasini o'stirish, nutq madaniyatini to'laqonli shakl lantirishda “Morfologiya” bo'limi uchun ajratilgan har bir soatdan samarali foydalanish ham maqsadga muvofi qdir. Shu bois ushbu bo'limdagi mavzularning o'quvchilar tomonidan qiziqib, mukammal va ijodiy o'zlashtirilishida o'qituvchi shaxsan ahamiyat berishi lozim bo'lgan holatlar borki, shular xususida ba'zi mulohazalarni bildirmoqchimiz.

6-sinfda so'z va so'z shakllarini o'rgatishda ona tilidagi u yoki bu so'zga muqobil bo'lgan, boshqa tillarga mansub, lekin o'quvchilarga tanish so'z va so'zlar tarkibini chog'ishtirib berish yoki bir asosdan hosil qilingan so'z va so'z shakllarini andozaga solib, tizim sifatida qiyoslab ko'rsatish o'rinli. Bunday qiyosiy jadval tavsiya etilgach, ona tilining lug'aviy boyligini ta'kidlagan holda uning boshqa biror tildan kam emasligi, balki tarkibiy qismlarga ajralishdagi ustuvorligi, ya'ni oson ligi, oddiyliги tushuntirilishi kerak. Shu maqsadda o'quvchilarni ijodiy fi krlashga tortish uchun bitta asosdan hosil qilingan so'zlar tizimini tavsiya etish maqsadga mu vofi q. Masalan, “gul” asosidan hosil qilingan so'z va so'z shakllarining tarkiblanishini quyidagicha qiyoslash mumkin:

1-slayd

№	O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida
1	gul	цветок	flower
2	gul+chi	цветовод	flower-grower, florist

3	gul+zor	цветник	flower bed
4	gul+don	цветочный горшокваза	flowerpot
5	gul+chilik	цветоводство	flower-growing,
6	gul+iston	цветочный край	florishing city

2-slayd. “Gul” soʻzining yasash andozalarini koʻrsatish.

A. Sodda yasama soʻzlar: *gul+chi, gul+zor, gul+don, gul+chilik, gul+iston, gul+li, gul+gun.*

B. Qoʻshma yasama soʻzlar: *gul+dasta, gul+bogʻ, gul+safsar\safsargul, gul+toji+xoʻroz, gul+gʻuncha, gul+i+beor.*

C. “Gul” soʻzining shakl yasash andozalarini qiyoslang:

gul+i / gul+lar+im / gul+lar+ni, gul+ga / gul+ing+lar / gul+im, gul+lar / gul+lar+ing / gul+ingiz

3-slayd. “Gul” tarkibli soʻzlarning mavzuiy guruhlanishi.

A. Shaxs otlari: a) kasb-kor: *gul+chi*; b) kishi otlari – ismlar: *Gulchiroy, Gulruxsor,...*

B. Oʻrin-joy otlari: *Guliston, gulzor, Gulobod.*

V. Narsa-jihoz otlari: *gul+don.*

G. Oʻsimlik (gul) nomlari: *gulsafsar, gultojixoʻroz,...*

Maktab oʻquvchilari uchun tavsiya etilgan lugʻatlardan foydalanib, yuqoridagi mavzuiy guruhlarini toʻldirib kelish uy vazifasi sifatida topshirilishi mumkin. Oʻqituvchi darslikda tavsiya etilgan har bir qoida, mashq topshiriqlariga ijodiy yondashishi, oʻrni kelganda oʻquvchilarning bilim darajasiga moslab topshiriqlarni oʻzgartirishi ham mumkin. Bolaga lugʻaviy maʼnosini tushuntirish qiyin boʻlgan soʻzlarni, ayniqsa, mavhum tushunchalar nomlarini tavsiya etmagan

ma'qul. Darslikning⁵² 14-darsda quyidagi 48-mashq berilgan: “Nuqtalar o‘rniga qavs ichidagi mos qo‘shimchalarni qo‘yib gaplarni ko‘chiring.

Mard...(-chi, -lik, -kor) – bu ezgu tuyg‘u muqaddas fazilat, tabarruk meros. Mard bo‘lgan kishilarda (-lar, -cha, -da) haqiqat, qanoat, sabr, ezgulik, vijdon, adolat, diyonat, insof, (be-, ba-, no-)...mardlarda yo‘g‘izlik, yomonlik, ojizlik, makkorlik, hasad, adolat, tubanlik, noinsoflik kabi sifatlar...(-da,-chi,-ni) uchratish mumkin.” Keltirilgan mashqdagi *diyonat, ezgulik, iroda, xuruj, manzur, mulozim* kabi so‘zlarni tushunish o‘quvchilarga biroz qiyinchilik tug‘diradi, natijada ularning fanga qiziqishi susayadi.

Topshiriqni 15-darsning 51-mashqidagi topshiriqqa nisbatan ham qo‘llash mumkin. O‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish uchun ularning yoshiga mos “Gulxan”, “G‘uncha” jurnallari, “Tong yulduzi” gazetasi yoki bolalar adabiyotidan misollar keltirish maqsadga muvofiq. Bunda ham topshiriq bajariladi, ham o‘quvchilarni gazeta, jurnal o‘qishlariga qiziqishlari ortadi.

Tilshunoslikka oid manbalarning birida “So‘zning orfografiyasini bilish uchun uning biografiyasini bilmoq kerak”, degan asosli e’tirof bor. “Morfologiya” bo‘limining asl mohiyati ham so‘zga, uning har bir shakliga diqqatni jalb qilib, o‘quvchini savodli yozishga o‘rgatishdan iborat. Darslikdagi 19-dars mavzusi masalan, 69–70-mashq topshiriqlari shu maqsadga yo‘naltirilgan. Biroq bu matnlardagi *yigit+cha, bog‘+ga, boylik(g)+ing, so‘ylayvering* kabi so‘zlarning yozilishi bilan talaffuzini qiyoslab, chuqurroq tushuntirib berish kerak, chunki ularning tarkibi boshqa so‘zlardan farq qiladi. Xuddi shu kabi holatlarda o‘qituvchining ilmiy salohiyati, o‘quvchida ona tiliga bo‘lgan munosabatni tarbiyalashdagi xizmati sezilishi kerak. Demak, o‘qituvchi darslikda berilgan tayyor materiallardan foydalanibgina qolmay, balki o‘z bilimi bilan ularni to‘ldirishi, o‘quvchini ijodiy fikrlashga o‘rgatish uchun badiiy so‘zlar olamiga yetaklashi ham kerak. Masalan, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan matniy parchalar tavsiya etish,

⁵²Ona tili.6-sinf uchun darslik/Mahmudov N., Nurmonov A, Sobirov A., Nabiyeva D. – Toshkent:Tasvir, 2012.- B.17-18

ular da ishlatilgan soʻz va soʻz shakllarini aniqlab, shu oʻrindagi qoʻllanishni tushuntirib bera olish lozim. Misollar:

1) *Bekor chiga kerakmas*

Ishlaganga bilinmas.

Oʻzi qoʻlsiz-oyoqsiz,

Qarasangiz, koʻrinmas.

2) *Tikuvchimas,*

Bichuvchimas,

Ignasi ancha ekan

Yoviga sanchar ekan.

3) *Quy on dedi: – Tulporjon,*

Olib keting bedamni

– Oyoq ogʻir quy onjon,

Chorlang bir or odamni (Vali Ahmadjon).

Oʻquvchining maʼnaviyatiga ijobiy taʼsir etuvchi, qadriyatlarimiz aks etgan quyidagi kabi uyadosh soʻzlar qatorini tavsiya etish ham yaxshi samara beradi: a) oʻzbek, oʻzbeklar, oʻzbekcha, oʻzbekchilik, oʻzbekim; Oʻzbekxon, Oʻzbekoyim, ...; Oʻzbekiston, ...;

b) bola, bolam, bolalik, bolajon, bolaparvar, serbola, koʻp bolali, ...; “Bolajon” telekanali, ...;

c) vatan, vatandosh, vatanparvar, vatangado, vatanfurush, ...; ona-Vatan, Vatanim – onam, ...

Bolalar adabiyotida uchraydigan noodatiy yasalishlarni, oʻxshash soʻz shakllarini, takrorlarni toptirish,

ularning qoʻllanishini tushuntirish ham oʻquvchida soʻz va soʻz tarkibiga qiziqishni uygʻotadi. Ayrim misollar:

...Yozda changiston-u qishda

Balchigʻiston koʻchamen. (E.Vohidov)

Gul boʻlib, gul gul yonib, Gulshan aro

Gulchehralar... (E.Vohidov)

“*Gulxumorning gulbog‘i*”.(Vali Ahmadjon)

Demak, o‘quvchilarga so‘z tarkibini yuqoridagi kabi o‘rgatish ularning tilga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda og‘zaki va yozma nutqini o‘stirishga xizmat qiladi.

2. **“So‘zdan so‘z top” o‘yini** orqali.Masalan, *istiqbol* so‘zidan so‘z topish vazifasini berish mumkin. O‘quvchilar quyidagi so‘zlarni topishlari mumkin: *is, iqbol, ol, bol, qol, tol, boq, toq, tob, tos, tiq, qot, qil, siq, sot, bot, bos, bil, olis, olti, iliq, qis, sol* kabilar.

3. **“Zanjir” o‘yini orqali.**Bunda bir o‘quvchi yasama so‘zga misol aytadi, keying o‘quvchi so‘z qaysi tovush bilan tugagan bo‘lsa, shu tovush bilan boshlanganyasama so‘zni aytishi kerak. Bunda o‘quvchilarning topqirligi, tezkorligi inobatga olinadi.Masalan: *archazor– rasmchi –ijodkor –raqsbop– pillachilik –ko‘ylaklik – kashtachilik –kovushdo‘z* kabi.

Bu topshiriqda aytilgan so‘zlar yasama ekanligi, hozirgi paytda ham yasalish mavjud ekanligiga e‘tibor qaratish lozim bo‘ladi.

“So‘z yasalish” mavzusini o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish samaralidir. Interfaol metod– o‘quv jarayonining tarkibiy qismi bo‘lib, bir vaqtida ham o‘qituvchi, ham o‘quvchini faollashtirishga yo‘naltilgan o‘qitish usullari majmuihisoblanadi. “So‘z yasalish” mavzusini o‘qitishda interfaol metodlarni qo‘llash va bundan kutilgan natijalarni olish kerak. Ushbu mavzuni o‘rganishda “Venn diagrammasi” , “FSMU” kabilardan foydalanish mumkin.

“So‘z yasalish” mavzusini o‘qitishda grafik organayzerlardan foydalanish samarali usullardan biridir. O‘quv jarayonida so‘z yasalishi, uning usullari, so‘z turkumlarida so‘z yasalishi, so‘z yasalish tarkibi kabi masalalarni yoritishda, o‘quvchilarga ma‘lumot berishda anglashlari uchun yordam beruvchi chizma, jadval, grafiklardan foydalanish ham yuqori natijalarni kafolatlaydi. Agar grafik organayzerlarni o‘qituvchi tayyor (to‘ldirilgan) holda qo‘llasa, vosita vazifasini, o‘quvchilarning mashg‘ulot mavzusiga doir bilimlarni mustahkamlash va fikrlashini rivojlantrish maqsadida ishlatilsa, metod fazifasini bajaradi. Masalan, shunday

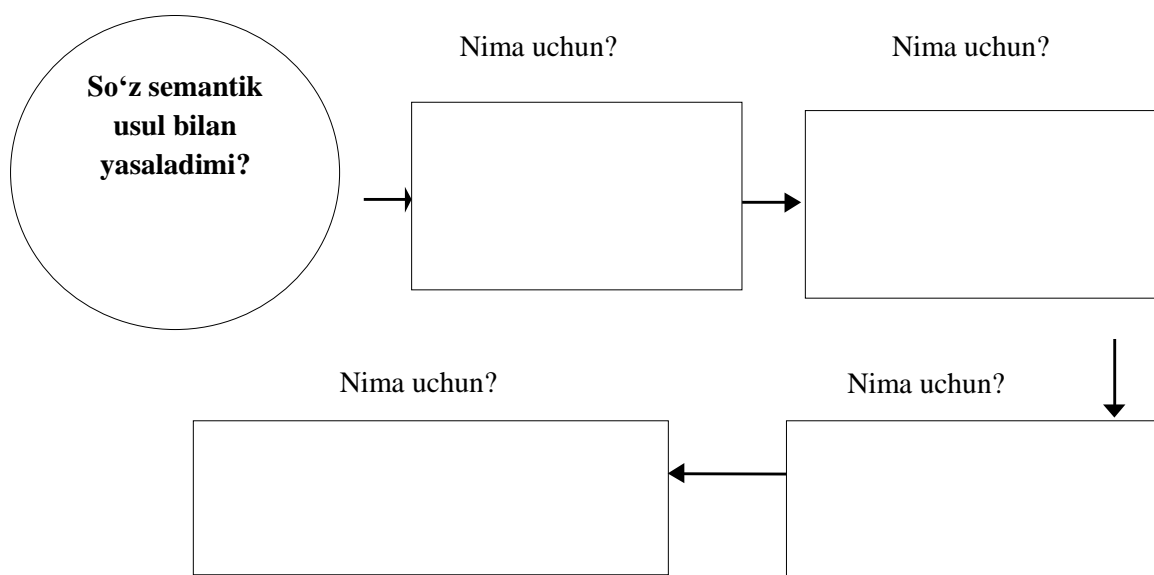
grafik organayzerlardan “Qanday”, “Nima uchun”, “BBB” kabi kabilarini misol tariqaida keltirish mumkin.

“Nima uchun” sxemasi - muammoning dastlabki sabablarini aniqlash bo‘yicha fikrlar zanjiri bo‘lib, tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlashni rivojlantiradi va faollashtiradi. O‘quvchilar dastlab “Nima uchun” sxemasini tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohidakichik gurhlarda muammoni ifodalaydilar. “Nima uchun” so‘rog‘ini beradilar va chizadilar, shu savolga javob yozadilar. Bu jarayon muammoning dastlabki sababi aniqlanmagunicha davom etadi.

Kichik guruhlarga birlashadilar, taqqoslaydilar, o‘zlarining chizmalarini to‘ldiradilar. Umumiy chizmaga keltiradilar.

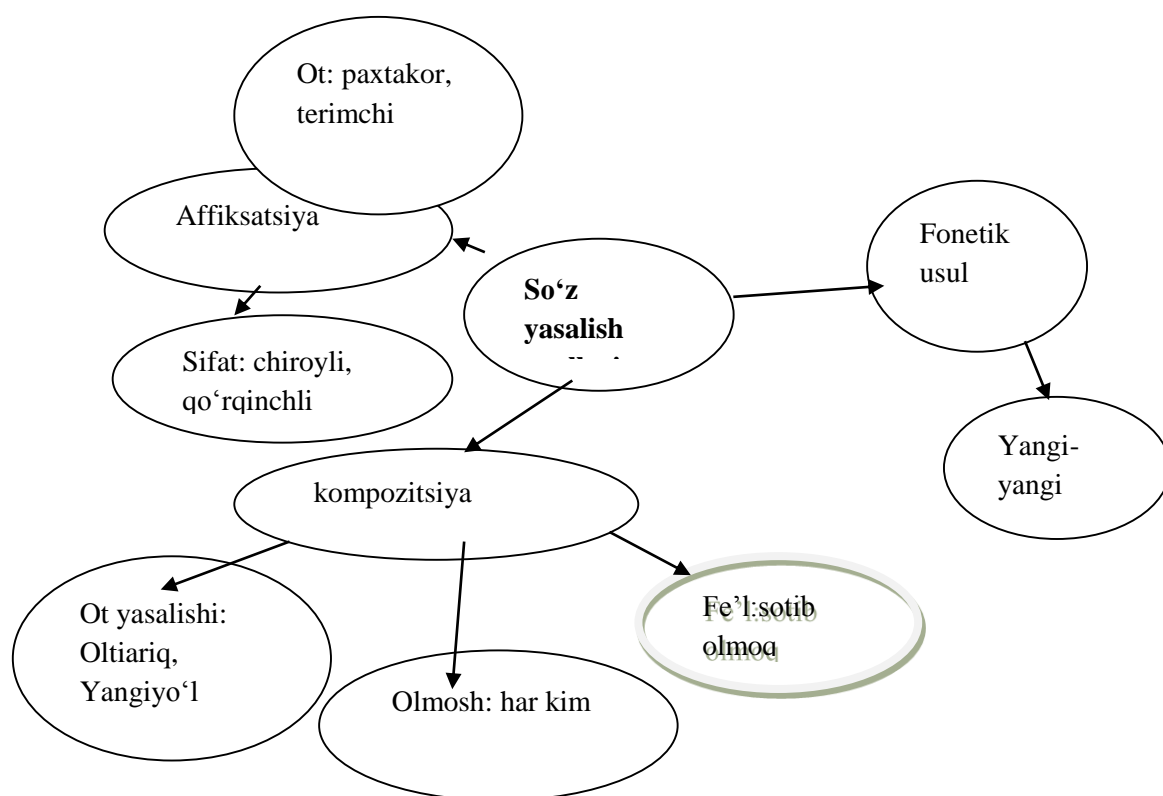
“Nima uchun?” chizmasini tuzish qoidalari

1. Aylana yoki to‘g‘ri to‘rtburchak shakllardan foydalanishni o‘zingiz tanlaysiz.
2. Chizmaning ko‘rinishini - mulohazalar zanjirini to‘g‘ri chiziqlimi, to‘g‘ri chiziqli emasligini o‘zingiz tanlaysiz.
3. Yo‘nalish ko‘rsatkichlari sizning qidiruvlaringizni: dastlabki holatdan izlanishgacha bo‘lgan yo‘nalishingizni belgilaydi.

Tarmoqlar metodi (klaster)

Fikrlarning tarmoqlanishi bu pedagogik strategiya bo‘lib u talaba-o‘quvchilarni biror–bir mavzuni chuqur o‘rganishlariga yordam berib talaba-o‘quvchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravshan ketma–ketlik bilan uzviy bog‘lagan holda tarmoqlashlariga o‘rgatadi. Bu metod biron mavzuni chuqur o‘rganishdan avval talaba-o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o‘tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o‘zlashtirish, umumlashtirish hamda talaba-o‘quvchilarning shu mavzu bo‘yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi. Tarmoqlar metodi (klaster)dan so‘z yasalishi mavzusini o‘tishda amaliy mashg‘ulotlarda foydalanish mumkin. Masalan, o‘quvchiga so‘z yasalish usullarini tarmoqlar yordamida ko‘rsating deyish mumkin. Bunda talaba so‘z yasalish usullarini ko‘rsatish bilan birga, ularning har biriga misol ham topadi, shu tariqa o‘zlashtirilgan bilimlar mustahkamlanadi.

T-chizma. T-chizma munozaravagacha qo‘shilgan javoblar (ha/yo‘q, tarafdor/qarshi)

yoki taqqoslash zid javoblarni yozish uchun universal grafik organayzer hisoblanadi.

Masalan “So‘z yasalishi” matnini “tarafdor va qarshi”

tamoyiliga asoslanib o‘qilganidan so‘ng, bir juft o‘quvchi quyidak keltirilganidek T-chizmani tuzish va besh minutdan keyin, chizmaning chaptomonida so‘z yasali shi hodisa qanday hodisa ekanligi haqidabeshmi nutichida qancha o‘ylab topish mumkin bo‘lgan shuncha sababni yozish mumkin. So‘ngra besh minut mobaynida ular bu fikrga qarshi iloji boricha ko‘p sababni keltirishlari kerak. Ana shu vaqt oxirida ular yana besh minut mobaynida o‘z T-chizmalarini boshqa juftlik chizmalari bilan taqqoslashlari mumkin.

So‘z yasali shi qanday hodisa?	So‘z yasali shi qanday hodisa?
So‘z yasali shi nutqiy hodisa.	So‘z yasali shi til hodisasi.
Unutqida hosil bo‘ladi.	Utilning imkoniyatlarisifatidatilning lug‘a
Nutq jarayonida hosil bo‘lgan yasali shi maniy ana o‘zo‘rniga qaytarib bo‘lmaydi.	viy boyligini oshiruvchi ichki imkoniyatlaridan biridir.

Pedagogik texnologiyalar sohasidagi yangi izlanishlar bilan tanishish, o‘qitishning faol usullarini bilish va qo‘llay olish har bir pedagog oldiga qo‘yayotgan zamon talablarining asosiylaridandir.

III BOB. ISHNING AMALIYOTGA TATBIQI

3.1. Mavzu yuzasidan tajriba sinov ishlari natijasi

O'quvchilarning "Ona tili va adabiyot" fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va interfaol usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, kompyuter dasturlari, elektron materiallardan foydalaniladi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol usullar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarni qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga kuchayib bormoqda. Bunday usul o'quvchilarni tayyor bilimlarni o'zlari qidirib topishlarini, mustaqil o'rganib tahlil qilishlarini, xulosa chiqara olishlarni ta'minlaydi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi. Shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi. Innovatsion faoliyat ilmiy izlanishlar, ishlanmalar yaratish, tajriba-sinov ishlari olib borish, fan-texnika yutuqlaridan foydalanish asosida yangi texnologik jarayon yoki yangi takomillashtirilgan mahsulot yaratishdan iborat. Pedagogning innovatsion faoliyatida innovatsiya yangilikni qo'llashga tayyorgarligi, pedagogik yangiliklarni qabul qilishi, novatorlik darajasi, kommunikativ qobiliyatning rivojlanganligi, ijodkorligi bilan belgilanadi. Innovatsion faoliyat pedagogning ruhiy, aqliy, jismoniy kuchini ma'lum maqsadga yo'naltirish asosida nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni egallash, amaliy faoliyatni nazariy bilimlar bilan to'ldirib borish, bilish, loyihalash, kommunikativ nutq va tashkilotchilik mahoratini rivojlantirishni talab etadi.

Malakaviy amaliyot paytida ta'lim-tarbiya jarayonida biz dars samaradorligini oshirish, o'quvchilar bilimini mustahkamlash, o'quvchilarning darsga qiziqishlarini oshirishda innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarni qo'llashga harakat qildik. Interfaol metodlar boshqa metodlar singari o'quv mashg'ulotning tarkibiy qismi sifatida o'qituvchi va talaba hamkorligini tashkil etishga yordam berishiga amaliyot davrida amin bo'ldik. Interfaol metodlarning

asosiy xususiyati o'quvchilarni faollashtirish va fikrlashni rivojlantirishga sharoit yaratishdir. Ammo ularni mutlaqlashtirib qo'yish ham o'rinli emas, chunki interfaol metodlar yangi bilimlarni berishga xizmat qilmaydi. Ana shu sababli ular bir necha asrlardan buyon ta'lim tizimida qo'llanib kelinayotgan suhbat, hikoya, tushinirish, ko'rsatish, namoyish etish, didaktik o'yin kabi metodlarni chetga surib qoya olmaydi. O'quvchini bilimlar bilan qurollantirmasdan turib, fikrlashga va faollikka undab bo'lmaydi. Chunki, fikr yuritish uchun narsa, hodisa haqida yetarlicha bilimga ega bo'lish kerak. Bunday metodlarni qo'llash ta'lim samaradorligi va ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchilarning o'qish motivlarini o'stiradi. Bunda an'anaviy ta'limdagi kabi bir xillik asosida emas, balki yangiliklar asosida ta'lim jarayonining ta'sirchanligini oshirishga qaratilgan ish shakllaridan foydalaniladi. Mashg'ulotlar jarayonida pedagogik texnologiyalarga asoslanish va innovatsiyaga intilish, o'quvchilarni faollashtirishga qaratilgan turli interfaol metodlardan foydalanish ta'lim maqsadini muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonini innovatsion metodlardan foydalanib tashkil etish uchun, avvalo, darsning rejasi va loyihasi aniq ishlab chiqilishi zarur. Darsloyihasini tuzishda o'qituvchi o'zining ish shakllari va o'quvchilarning ko'nikmani egallash jarayonidagi ishlari doirasini aniq belgilab olishi lozim. Shuningdek, qanday o'qitish metodlaridan foydalanishi ham muhim ahamiyatga ega. O'qitish metodi – ko'zlangan maqsad, yoki rivojlantirilgan aniq bir maqsadga erishish yo'lidagi amallar ketma-ketligidir. "Interaktiv" - inglizcha so'z bo'lib, "o'zaro harakat qilmoq" degan ma'noni bildiradi.

Biz darslarda o'quvchilar bilan birgalikda, juftlikda, guruhlarda ishlashda juda ko'plab interfaol metod va mashqlardan foydalanishimiz mumkin. Bunda o'quvchilar ta'lim olish jarayonida guruhlarda, hamjihatlikda ishlaydilar, mustaqil bajaradilar va eslab qoladilar. Bunda birinchi navbatda o'quvchilarda "do'stona kelishuv" va "hayotiy ko'nikmalar" shakllantiriladi. "Do'stona kelishuv" — intizom, faollik, o'zaro hurmat, o'ng qo'l qoidasi, ijodkorlik, ijodiy jarima, reglament (aniq, qisqa, lo'nda fikrni bayon qilish) "Hayotiy ko'nikmalar" –muloqat qila olish, ijodiy fikrlash, stress holatdan chiqib ketish, his-tuyg'ularni jilovlay olish,

muammolarni hal qila olish, o‘z-o‘zini tahlil qila olish, qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash.

“O‘z o‘rningni top” o‘yinidan so‘z yasalishi haqidagi mavzular tugagandan keyin foydalandik. Bunda turli so‘z turkumiga oid yasama so‘zlar yozilgan kartochkalar o‘quvchilarga tarqatildi. To‘rt o‘quvchi “Ot”, “Sifat”, “Fe’l”, “Ravish” nomlari yozilgan kartochkalarni olib to‘rtga ajratilgan parta yonida turdilar, qolgan o‘quvchilar so‘zlarga qarab guruhlariga ajraldilar. Noto‘g‘ri joylashgan o‘quvchilarning o‘rni almshtirildi. Keyin shu so‘zlar ishtirokida kichik matn tuzish topshirig‘ini berdik. Kim ko‘p yasama so‘z qatnashtirib gap tuzsa, shu guruh g‘olib bo‘ldi.

So‘z yasalishi mavzusini o‘tishda quyidagi usulni qo‘lladik. Matnni o‘qing. Undan yasama so‘zlarni topib tahlil qiling.

Dunyoni selday bosdi

Bahorning gul bosqini,

Sevgining titrog‘lari

Ruhga nurday taraldi.

Ne uchun ko‘zlaringda

Yana ko‘zyosh toshqini?

Yana sog‘inch yaraldimi?...

Yana sog‘inch yaraildi.

• Topgan yasama so‘zlarning asoslaridan qanday yana yasama so‘zlar hosil qilish mumkin?

• Yasovchi qo‘shimchalar yordamida yana qanday so‘zlar hosil qilish mumkin?

• Fikringizni misollar asosida dalillang

Interfaol dars jarayonlari shunday tashkil etilishi kerakki, bunda barcha talabalalar faollashishi zarur, ya‘ni dars o‘tish jarayonida o‘quv materiallarining ma‘lum bir qismi talabalalar tomonidan mustaqil o‘rganiladi, so‘ngra sinfda har tomonlama muhokama etiladi. O‘qituvchi o‘quv jarayoni tashkilotchisi, rahbari, nazoratchisi hamdir. O‘quvchining sinfda o‘zini erkin his qilishi va o‘quv faoliyati uni emotsional jihatdan qoniqtririshi lozim, ana shundagina u o‘zining fikrlarini

erkin bayon qila oladi. Interfaol usullar xilma-hil bo'lib, qaysi metodni tanlash o'qituvchining o'tayotgan mavzusi, darsning maqsadi va vazifalariga bog'liq. Interfaol mashg'ulot - o'qituvchi va talabalalar o'zaro faol ishtirok etadigan mashg'ulot, hamkorlikda kechadigan jarayon.

Innovatsion jarayonlarda interfaol metodlarning qo'llanishi darslarda beixtiyor psixologik o'yin yoki musobaqaga aylantirib, yuqorida tilda olingan bo'sh talabalalar ni ham bir oz bo'lsa-da, o'z fikrlarini keng ommaga izhor etishga, umuman sinfda kechayotgan bahs-munozaralarga befarq bo'lmasdan, faol ishtirok etishga undaydi. Talabalalar ni faollashtirish uchun dars jarayonida qo'llaniladigan usullarni to'g'ri tanlash va savollarni aniq tuzish katta samara beradi. Buning uchun darsga, mavzuga qo'yilgan maqsad aniq belgilanib, shu maqsadga erishish yo'li, usuli puxta ko'rib chiqilishi lozim. Demak, o'qituvchi har bir foydalanadigan interfaol usulni o'quvchiga nima berishini oldindan ko'ra olishi va darsni to'g'ri tashkil qilishi kerak. Demak, siz qo'llanmoqchi bo'lgan interfaol usulini ko'rib bo'lgach, o'zingizga kerakli rasm, tarqatma material ko'rgazmalardan keragini qirqib olib konvertga solib qo'yishingiz, mavzularni o'rgatishda ishlatishingiz mumkin.

Ta'lim sohasidagi bosh maqsad - ta'lim va tarbiyaning demokratik, insonparvarlik printsiplarini qaror toptirish, xalqimizning tarixiy an'analari va urf-odatlarini, shuningdek, umumbashariy qadriyatlar asosida ta'lim - tarbiya jarayoni mazmunini tubdan o'zgartirish, shu maqsadda pedagogik jamoalarning tashabbuskorligiga keng imkoniyat ochib berishdan iboratdir.

Interfaol metodlar - o'quv jarayonini muayyan shaklda loyihalashtirishdir. Yangi pedagogik texnologiya esa an'anaviy dars qurilishini zamonaviy interfaol usul, noan'anaviy shaklda o'ziga xos qayta loyihalashtirishdir. Bu loyiha shuni taqozo etmog'i lozimki, avvallari o'quvchi muallimdan bilimni tayyor holda olgan bo'lsa endilikda mashg'ulotda qo'yilgan turli muammoli topshiriqlarni bajarish asnosida mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilish, mantiqiy xulosa chiqarish orqali boshqacha qilib aytganda muayyan darajada mehnat qilib bilim oladi. Shuningdek

ko‘nikma va malakalar ham mantiqiy fikrlashni talab qilgan mashqlar ta’limiy o‘yinlar qiziqarli ijodiy ishlar vositasida hosil bo‘ladi.

3.2. Ochiq dars ishlanmasi

Sifatlarning yasalishi

6-sinf

(Bir soatlik dars ishlanmasi)

Darsning ta’limiy maqsadi: sifatlarning yasalishi, sifat yasovchi qo‘shimchalar haqida ma’lumot berish.

Tarbiyaviy: o‘quvchilarda oilaga va ona tabiatga mehr-muhabbat tuyg‘usini uyg‘otish, insonparvarlik xususiyatlarini shakllantirish.

Rivojlantiruvchi: o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, erkin fikrlashga, muammoli vaziyatlar yechimini topishga o‘rgatish.

Darsning jihozi: sinf taxtasi, darslik, elektron darslik, rangli rasmlar, flomaster, gul, kompyuter.

Darsning usuli: “Aqliy hujum”, “Tushunchalar tahlili” usuli

Mashg‘ulot “Bahor vals” kuyi bilan boshlanadi. Salomlashilgandan so‘ng uyga vazifa tekshiriladi. “Tong” mavzusidagi matnni o‘qib berish bilan dars davom etadi.

Tong.

Tonggi shudring, tonngi shabada, tonggi shabnam – soflik ramzi. Quyosh nurlarning porlab turishi hayotning yer yuzida davom etayotganidan darak beruvchi elchidir. Maysalarning, gullarning, barglarning ustiga tushgan shudring tomchilar olmos kabi yaltirab, ko‘ngilni shod etadi...

O‘quvchilar matnni diqqat bilan eshitib, matnda keltirilgan sifatlarni eslab qilishga harakat qiladi. Matnni tuzishda ijodkorlik bilan yondashib, badiiy so‘z san’atidan mohirlik bilan foydalana olgan va matndagi sifatlarni yaxshi eslab qolgan o‘quvchilar rag‘batlantiriladilar.

“Aqliy hujum” metodi.

Sinf o‘quvchilari bunda guruhlariga bo‘linadi, o‘tilgan mavzulari yuzasidan har bir guruhga 2 tadan savol beriladi. Savollar quyidagilar bo‘lishi mumkin:

1-guruh: Qanday so‘zlar sifat so‘z turkumiga oid bo‘ladi?

Sifatlar gapda qanday gap bo‘lagi bo‘lib keladi?

2-guruh: Sifatlar qaysi so‘z turkumiga bog‘lanadi?

Mustaqil so‘zlar bilan yordamchi so‘zlar qanday farqlanadi?

3-guruh: Sifatlar qanday so‘roqlarga javob bo‘ladi?

Sifatlarning qanday turlarini bilasiz?

4-guruh: Qanday so‘z yasovchi qo‘shimchalarni bilasiz?

5-guruh: So‘z tarkibi nimlardan iborat bo‘ladi?

Qo‘shimchalar vazifasiga ko‘ra necha turga bo‘linadi?

“Aqliy hujum”dan so‘ng musobaqada faol qatnashgan o‘quvchilar rag‘batlantiriladi. G‘olib guruh e‘lon qilinadi. O‘tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida “Zanjir” o‘yini o‘tkaziladi. Har bir guruh a‘zosi o‘z ismlarining bosh harfi bilan boshlanadigan sifatlarga misollar topib, gulni bir-birlariga tezkorlik bilan uzatishadi. Ikkilanib qolgan yoki xato qilgan o‘quvchi zanjirni uzgan hisoblanadi va o‘yindan chetlashtiriladi. 2-o‘yin sifatlardan atoqli otlarga o‘tgan sifatlarga navbat bilan misollar keltirish.

Yangi mavzu bayoni: muammoli vaziyat paydo qilish bilan boshlanadi. O‘quvchilarning qo‘llariga yelimli yopishqoq qog‘ozga so‘z yasovchi qo‘shimchalar yozilgan holda tarqatiladi va doskaga o‘tilgan mavzulari:

OT - FE‘L yoziladi.

O‘quvchilarning qo‘lidagi so‘z yasovchi qo‘shimchalarqaysi so‘z turkumiga oid bo‘lsa, os`ha so‘z turkumining tagiga qog‘ozda yozilgan so‘z yasovchi qo‘shimchalar yopishtiriladi. Har ikkalasiga ham mansub bo‘lmagan qo‘shimchalar doskaga chetiga yopishtiriladi. Taxminan, doskada shunday ko‘rinish hosil bo‘ladi:

OT	FE‘L	
-don	-la	-li
-dosh	-lan	-dor

-chi	-lash	no-
-bon	-ira	-choq
-boz	-sira	-iq
		-chil

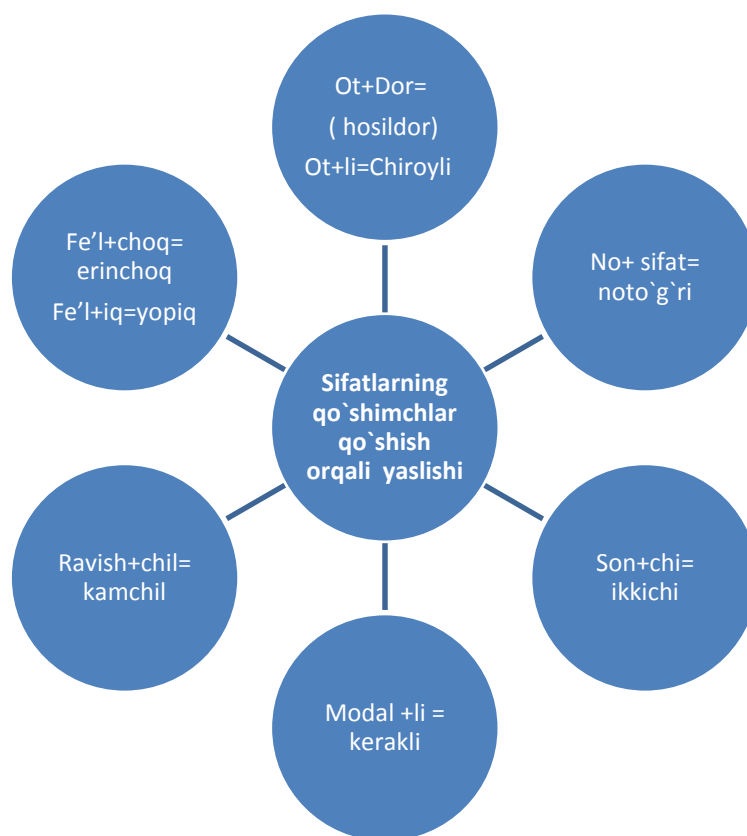
Chetga yopishtirilgan qo‘shimchalar qaysi so‘z turkumiga oid ekanligi dars so‘ngida yechiladi.

Shundan so‘ng xatolar bo‘lsa, tuzatilib, darslikdagi topshiriqlarga e‘tibor qaratiladi.

Topshiriqdagi berilgan so‘zlar tarkibiy qismlarga ajratiladi: shirin, oq, katta, shirali, mazmun-dor, ser-unum, kam/hosil, ko‘ylak/bop, xush/fe‘l. o‘quvchilarga Sifatlarning yasalishi “**slayd**” orqali tushuntiriladi.

Sifatlar ikki xil usul bilan yasaladi:

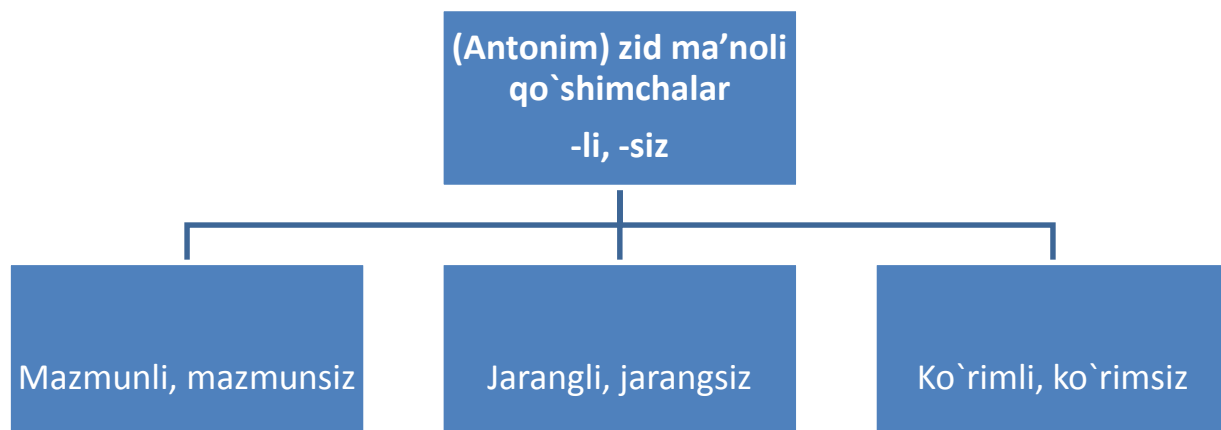
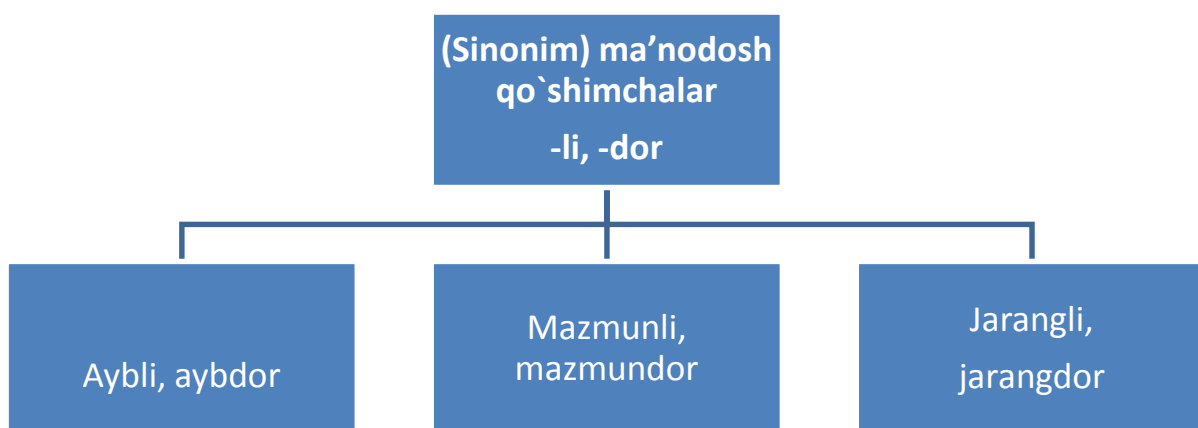
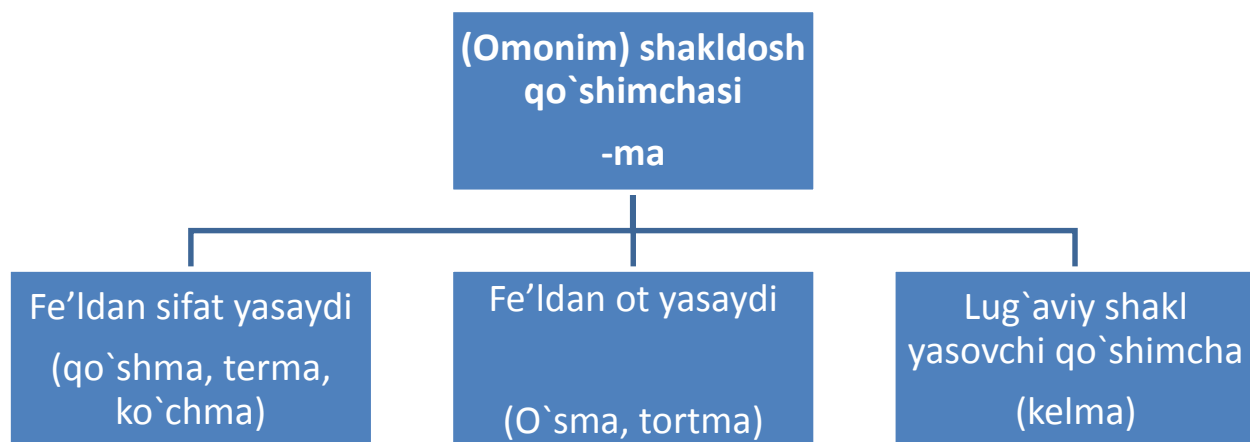

Slydga – gulli mato, tadbirkor kishi, serhasham uy, g‘amxo‘r qiz suhbatlashayotgan holati tasvirlanadi.

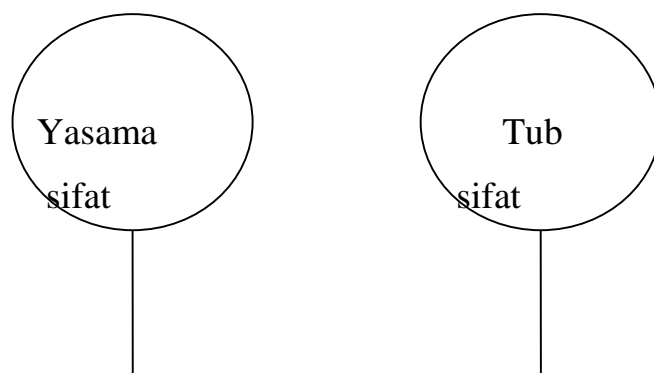
O‘sha rasmlarga so‘z yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilib, sifat hosil qilinishi tushuntiriladi. Masalan: mato, tadbirkor kishi, serhasham uy, g‘amxo‘r so‘zlari tasnif qilinadi. So‘z yasovchi qo‘shimchalarning vazifasi, asosga qo‘shilib, sifat hosil qilishi boshqa so‘z turkumlaridan sifatlarning yasalishi tushuntiriladi.

Shu o‘rinda shakldosh, ma‘nodosh, zid ma‘noli qo‘shimchalar haqida ham ma‘lumot berib o‘tiladi.

BILIB OLING. Sifatlar tarkibiga ko‘ra tub va yasama sifatlarga bo‘linadi. Tarkibiy qismlarga bo‘linmaydigan sifatlar tub sifatlar, asos va so‘z yasovchi qismdan iborat bo‘lgan sifatlar esa yasama sifatlar hisoblanadi. Yasama sifatlar asosga qo‘shimchalar qo‘shish yoki so‘z qo‘shish yo‘li bilan hosil qilinadi.

Yangi mavzuni mustahkamlash uchun “328-mashq” yozma bajariladi. To‘g‘ri va xatosiz bajargan o‘quvchilar rag‘batlantiriladilar. O‘zlashtirishga qiynalgan o‘quvchilar o‘qituvchining diqqat markazida bo‘ladi. Ularga individual yordam ko‘rsatiladi. O‘quvchilar qo‘llarida oldindan tayyorlangan quyidagi:

Shaklidagi ko‘rsatkichlar bo‘ladi. O‘qituvchi tomonidan aralash o‘qilgan sifatlarni (**katta, shirin, shiroyli, odobli, guldor, sariq, oq, serdaromand, qizil, bezarar, shinam, yaxshi, basavlat, nodon, unumsiz, sho‘x, vijdotsiz, tetik, ziyrak, sirdosh, shaxsiy, oddiy, zulmkor, achchiq**) tezlikda tub yoki yasama sifatlarga ajratilib qaysi sifatga oid ekanligini qo‘lidagi ko‘rsatkichlar orqali ko‘rsatib boradilar. Yuqoridagi ko‘rsatkichlar orqali ajratib beradilar. Bu o‘yin ham o‘qituvchi tomonidan ziyraklik bilan kuzatib boriladi. Faol qatnashgan o‘quvchilar rag‘batlantiriladi. O‘zlashtirishga qiynalayotgan o‘quvchilar ham o‘qituvchi nazaridan chetda qolmasligi kerak. 3-4 martagacha xato qilgan o‘quvchiga qo‘shimcha topshiriq – tarqatma materiallar beriladi. Ballar yig‘ilib, g‘olib guruh e‘lon qilinadi. Dars so‘ngida o‘quvchilar bahosi eshittiriladi. Shundan so‘ng muammoli vaziyat o‘quvchilar bilan birgalikda hal qilinadi, demak, yozuv taxtasi

chetiga yopishtirilgan soʻz yasovchi qoʻshimchalar sifat soʻz turkumiga oid ekanligini oʻquvchilar oʻzlari xulosalab beradi va ajratilgan soʻz yasovchi qoʻshimchalar tepasiga **“Sifat”** deb yozib qoʻyiladi. Yozuv taxtasida qoʻyidagi koʻrinish hosil boʻladi.

OT	FE'L	SIFAT
-don	-la	-li
-dosh	-lan	-dor
-chi	-lash	no-
-bon	-ira	-choq
-boz	-sira	-iq
		-chil

Muammo shu tarzda yechiladi. Darslikdagi 328-mashq yozma daftarda, 330-mashq kompyuterda bajariladi.

Uyga vazifa qilib **“329-mashq”** beriladi, dars soʻngida baholar eshittirilib, gʻolib guruh eʼlon qilinadi, faol qatnashgan oʻquvchilar ragʻbarlantiriladi. Oʻzlashtirishga qiynalgan oʻquvchilar qoʻshimcha darslarga jalb qilinadi.

XULOSA

Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar har bir pedagogdan o'z ustida tinmay ishlashni, izlanishni talab etmoqda. Ona tili ta'limiga keyingi yillarda katta e'tibor berilayotganligi, o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini rivojlantirish, o'z fikrini erkin bayon eta oladigan shaxs tarbiyasi asosiy vazifa qilib belgilanganligi sir emas. Ushbu bitiruv ishini olingan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash natijasi sifatida yuzaga keldi.

O'zbek tilida so'z yasalishi mavzusini o'qitish jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni, innovatsion usullarni, grafik organayzerlarni qo'llash mavzuni yaxshi o'zlashtirishga yordam beradi. O'quvchilar ko'rish, yozish, masalani yechish uchun mushohada yuritish orqali mavzuni yaxshi o'zlashtiradilar. So'z yasalishi mavzusini o'qitish jarayonida qo'llaniladigan samarali usullar haqida quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

1. O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi mavzusi yetarlicha tadqiq etilganligiga qaramay, mavjud nazariy adabiyotlarda fikrlar xilma-xilligiga duch kelish mumkin. So'z yasalishi maktab darsligida alohida bo'lim sifatida berilmay, har bir so'z turkumini o'tish jarayonida shu turkumga xos hodisa sifatida berilgan. Har bir darsda o'quvchilarning mavjud nazariy bilimlarni puxra o'zlashtirishlari va ularni amalda qollay olish malakasini shakllantiruvchi mashqlar bilan mustahkamlangan.

2. Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak kafolatli natijalarga erishishdir, bunga erishida innovatsion pedagogik texnologiyalar to'la ishonchli vosita bo'la oladi.

3. O'quv fanlari mavzularining ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida o'qitilishi ta'lim jarayonining har bir uzvi boshqalari bilan mantiqiy aloqadorlikda puxta va to'la texnologiyalashtirilishini ta'minlaydi. Bu esa ta'lim natijasini kafolatlaydi.

4. So'z yasalishi mavzusini o'qitishda pedagoglar tomonidan interfaol metodlardan o'rinli, maqsadli, samarali foydalanish ta'lim oluvchida muloqotga kirishuvchanlik, jamoaviy faoliyat yuritish, mantiqiy fikrlash, mavjud g'oyalarni

sintezlash, tahlil qilish, o'z qarashlarini bayon eta olish, turli qarashlar orasidagi mantiqiy bog'liqlikni topa olish, xulosa chiqara olish qobiliyatlarini tarbiyalash uchun xizmat qiladi.

5.O'quvchilarning so'z yasalishiga oid bilimlarini o'stirish orqali ularning lug'at boyligi oshishiga erishiladi. Badiiy adabiyotlardan misol to'plash, ularni tahlil qilish til va adabiyot ta'limining uzviyligini ta'minlaydi.

6. Dars jarayonida innovatsion texnologiyalarda, xususan, turli o'yin texnologiyalari, grafik organayzerlardan foydalanish o'quvchilarning mavzuga qiziqishlarini ortishiga, bir xillikdan qochishga yordam beradi.

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: Ўзбекистон, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
3. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами.2017. 14(774)-сон
4. Abdullaeva D. Yangi pedagogik usullarda dars o'tishni ta'minlashda foydalaniladigan usullar. – Andijon, 2001.
5. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2006.
6. Эргашева А. Она тили дарсларида назарий маълумотларни мустаҳкамлаш жараёнида нутқ ўстириш методикаси.–Тошкент: Fan va texnologiyalar, 2010. – Б. 69
7. Ҳасанова Д. Сўз ясалиши номинация назариясининг объекти сифатида.//Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари.(Республика илмий -назарий анжумани материаллари) № 5 -Тошкент.2011. –Б. 150-154
8. Ҳожиев. А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. -Тошкент, 1979.
9. Ҳожиев А.Ўзбек тилида равиш ясалиши тизими масаласига доир./Ўзбек тили ва адабиёти, 2001.2-сон.-Б.42-46
- 10.Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Toshkent: ЎМЭ, 2002
- 11.Ҳожиев А.Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. -Тошкент: Фан, 2010.
- 12.Jamolxonov. H. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-Toshkent, 2013.
- 13.Мавлонова К.Она тили дарсларида бадиий матннинг тил хусусиятларини интеграциялаш асосида ўрганиш методикаси. .–Тошкент:Mashhur press, 2016.
- 14.Мирзақулов Ш. Ўзбек тилида сўз ясалиш маъноси ва парадигмаси.Филол.фан.номз.дисс...автореф.:- Самарқанд: 1995
- 15.Muhitdinova X. S. Til ta'limining xalqaro kompetensiyaviy talablarini o'zbek tiliga joriy etishga doir mulohazalar// Til va adabiyot ta'limi, 10- son. B.6-8, 2015.

16. Педагогик маҳорат ва педагогик технологиялар / Маърузалар матни. Туз.: А.Х.Қосимов, Ф.А.Ҳоликова. – Тошкент: ТАТУ, 2004.
17. Қосимова Н. Она тили таълими жараёнида ўқувчилар нутқини сўзнинг маънодошлари билан бойитиш. Пед.фан.ном. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 1998. – 23 б.
18. Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M, Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi / Metodik qo‘llanma. – Toshkent: TDPU, 2013.
19. Сайидахмедов Н. Ноанъанавий дарс. Янги педагогик технологиялар. – Тошкент: Молия, 2003.
20. Сайфуллаева Р., Менглиев Б.ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2009
21. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 2009.
22. Султонова Г.А. Педагогик маҳорат. – Тошкент: ТДПУ, 2005.
23. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992
24. Тўраходжаева А., Ҳасанова Д. Ўзлашма луғавий бирликлар -янги сўз яшаш манбаи./Ўзбек тили ва уни ўқитиш масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси. -Тошкент: 2017. –Б.119
25. Yusupova Sh. Ona tili o‘qitishda interfaol usullar va kompyuter dasturi (o‘quv-uslubiy qo‘llanma). – T., 2013.
26. Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстиришнинг лингвометодик асослари: Пед. фан.ном. ... дисс. – Тошкент, 2005. – 157 б.;
27. Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Тошкент, 2006. – 87 б.
28. Yo‘ldoshev I. va boshqalar. Tilshunoslikka kirish (darslik). -Toshkent, 2013.
29. Yo‘ldoshev R.A. O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini ularni ko‘p gapirtirish orqali o‘stirish metodikasi (monografiya). – T.: Fan va texnologiya, 2012. -214 b.

- 30.Йўлдошева Н. Умумий ўрта таълим мактабларида синонимларни янги педагогик технология асосида ўқитиш: Пед.фан.ном. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2002. – 24 б.;
- 31.Зиёдова Т. Она тили таълими жараёнида ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш: Пед.фан.ном. ... дисс. –Тошкент, 1995. – 141 б.;
- 32.Ўзбек тили грамматикаси.-Тошкент: Фан, 1975.1-том.
- 33.Ғуломов А.Она тили ўқитиш принциплари ва методлари.-Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
- 34.G‘ulomov A., Qodirov M va boshqalar. Она тили о‘қитиш методикаси.-Toshkent, 2012.
- 35.Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980;

Tayanch so‘zlarning o‘zbekcha-ruscha-inglizcha lug‘ati

Leksema - lexeme -лексема

Leksemaga xos - lexemic - лексемный

Leksik - Lexical - Лексическая

Leksik - grammatik - lexical - grammatical - лексико - грамматический

Leksik - semantik - lexical - semantic - лексико - семантический

Leksikologiya - lexicology - лексикология

Leksikon- lexicon - лексикон

Lingvistik geografiya - Linguistic geography — Лингвистическая география

Lingvistik iqtisod - Linguistic economy — Лингвистическая экономия

Lug‘at tarkibi - lexics - лексика

Lug‘atchilik - Lexicography — Лексикография

Morfema, ma‘noli qism - morpheme - морфема

Morfemik - morphemic - морфемный

Morfemika - morphemics - морфемика

Nutq - Speech system — Речь

Nutq apparati - Vocal apparatus — Речевой аппарат

Nutqbirligi - A unit of speech — Единица речи

Nutqmadaniyati - Speech culture — Культура речи

So‘z ko‘chirish - Carry the words — Перенос слова

So‘zo‘yini - A play on words — Игра слов

So‘z yasash modeli - Derivational model — Словообразовательная модель

So‘z yasashi- Word formation — Словообразование

So‘zlashuv uslubi - Conversational style — Разговорный стиль

So‘zlashuvnutqi - colloquialism - разговорное выражение

So‘zlashuvnutqi leksikasi - Vocabulary conversational speech — Лексика разговорной речи

Taraqqiyot - development - развитие

Tarixiy so‘z - historicism - историзм

Tahlil - Analysis — Анализ

Tahlil qilmoq - Analyze - Разлагать, анализировать

Tashqi omillar - External factors — Внешние факторы

Tejamlilik - economy - экономия

Til, nutq - language - язык; речь